

פרק לט. כבוד הפרנסים, החכמים ועובדי הציבור

רא. מלך

פוסק הרמב"ם: "כבוד גדול נוהגים במלך ומשימין לו אימה ויראה בלב כל אדם, שנאמר 'שום תשים' - שתהא אימתו עליך".¹ כותב ספר החינוך: "ומה שאמרו זכרונם לברכה 'שום תשים עליך מלך שתהא אימתו עליך', כלומר, שנירא אותו... ונכבדהו בתכלית הכבוד הראוי לבשר ודם".²

כותב רבינו בחיי: "אף על פי שדרך התורה שלא ליראה מבשר ודם הלא אנו מוזהרים ליראה מן המלך... והיראה מן המלך הוא בכלל יראת השם...".³

יש לכבד מלך בדרכים הבאות⁴

התנהגות בארמון נכנסים רק עם קבלת רשות.⁵ חייבים לבא אל המלך בלבוש נאה ונקי,⁶ רחוצים ומסופרים,⁷ בכסוי ראש,⁸ לא חמושים⁹ ולא במצב של שכרות.¹⁰ יש להביא מתנה,¹¹ ולהשתחוות¹² מבלי להסתכל בפניו.¹³ יש להתנהג ביראת כבוד.¹⁴ אסור להסיח את

¹ רמב"ם מלכים ב א. נראה להעיר על הרמב"ם שתי הערות. א. יש לעיין, למה הרמב"ם לא פסק בפשטות שכל אחד מצווה לנהוג אימה במלך, כפי שכתב בספר המצוות עשה קעג. ושמה רומז הרמב"ם שמצוה זו מוטלת הן על הציבור והן על המלך, ראה הערה 85. ב. נראה שהרמב"ם אומר בלב כל אדם, לרבות יהודים הגרים בחו"ל ונכרים, ראה סעיף לג הערה 1.

הקריית ספר על רמב"ם מלכים ב א מבין שחיוב זה מדאורייתא. וראה א"ת ערך כבוד מלכים; תלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה מסכת סנהדרין יט ב ציון ב. ספר החינוך תצז.

² כד הקמה, יראה. משמע מדבריו, שלדעת הסוברים שאין מצוה למנות מלך, אם העם החליט למנות מלך לא חייבים בכבודו ואולי אפילו אסור לכבד אותו יתר על המדה, ואכמ"ל.

³ ראה (המיוחס לרש"י) בבלי תענית יז א ד"ה מלך מסתפר בכל יום: "מצוה". הר"ן חולק. ראה בחידושיים המיוחסים לר"ן סנהדרין כב ב ד"ה אי הכי: "... ואפשר לפרש דמעיקרא הוה סברינן דהא דכהן הדיוט מסתפר משלשים לשלשים יום אינו מחמת מצוה של תורה אלא דרך כבוד בעלמא כענין מלך...". ונראה שדרך כבוד בעלמא היא ממנהג דרך ארץ. ויש לחקור בכל הלכה הנוגעת לכבוד מלך האם היא בגדר מצוה או בגדר כבוד בעלמא, ומסתבר שבכל מקרה יש לדון את מי שאינו מכבד מלך כמורד במלכות.

⁴ ראה רמב"ם אבל ז ח. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות כח לה.

⁵ ראה ספר חסידים (מרג.) נו: "כשאדם בא לפני מלך ב"ו לא יבא כאדם שבא בשוק אלא יתעטף להיות לפניו באימה וביראה ובכבוד". וראה אסתר ד ב: "... כי אין לבוא אל שער המלך בלבוש שק"; בבלי ברכות סב ב.

⁶ ראה שו"ת חתם סופר או"ח קנט. וראה שם סימן קנח שהיו שהקלו לאבל להסתפר לצורך זה. וראה בראשית מא יד: "ויגלח ויחלף שמלותיו". וראה שמואל ב יט כה: "ומפבשת בן שאול ירד לקראת המלך ולא עשה רגליו ולא עשה שפמו ואת בגדיו לא כבס...". וראה בבלי שבת נו א ורש"י ד"ה דברים הנכרים חזא ביה. וראה רש"י בבלי מגילה טז א ד"ה שהביאוהו בבהלה: "ולא רחץ יפה מטינופו".

⁷ ראה בבלי סנהדרין קא ב רש"י ד"ה חלץ תפיליו.

⁸ ראה מדרש הגדול שמות ה א: "נכנסו משה ואהרן כשהן עטופים בטליתיהן ומקלותיהן בידיהן ולא נתנו לו שלום ולא סיפנוהו. באותה שעה היתה לו בוש גדולה אמר: הכלב אני כי באו אלי במקלי" לא ספנוהו – לא חלקו לו כבוד, ראה במדבר רבה ט כד וערוך השלם ערך גליון.

⁹ ראה שו"ע או"ח צט א. וראה רמב"ם ביאת מקדש פרק א שכהן שתוי אסור בכניסה לבית המקדש.

¹⁰ ראה (מיוחס לרש"י) דברי הימים ב ט כד: "כי אין כבוד לבא לפני המלך ריקם". וראה ספר החינוך תנ.

¹¹ ראה רמב"ם מלכים ב ה.

¹²

הזעת לשום דבר.¹⁵ בנוכחות המלך שותקים¹⁶ ואין מדברים אלא לאחר קבלת רשות.¹⁷ "דרך ארץ הוא לדבר בלשון המלך דוקא".¹⁸ פונים למלך בלשון אדוני המלך¹⁹ או אדונינו,²⁰ כופלים לו שלום,²¹ מברכים אותו²² ומשבחים אותו.²³ מדברים אליו בנחת,²⁴ ובאופן שלא משתמע שמזלזלים בו או שרוצים להרגיזו.²⁵ אין מזכירים שמו של אדם אחר לפני שמו של המלך²⁶ ואין מכבדים בפניו אדם אחר.²⁷ אסור לסתור את דברי המלך.²⁸ נפרדים ממנו לאחר קבלת רשותו,²⁹ מברכים אותו³⁰ ופוסעים לאחור בכריעה³¹ כשהפנים כלפי המלך.³²

¹³ ראה בבלי חגיגה טז א: "כל המסתכל בשלשה דברים עיניו כהות: בקשת, ובנשיא, ובכהנים". וראה פירוש הרמב"ן על שמות יב כא: "לפי שהקב"ה עובר במצרים כמלך שעובר ממקום למקום וספקלטורים לפניו שלא יפגע בו אדם ולא יסתכל בו". וראה שבת יהודה השמד המ"ב, המתאר את הכתרת ריש גלותא: "וואז מעלים הנשיא אל המגדל, ופניו מכוסים". הערת הרב נבנצל: "מסתבר דהני מילי במלך מישראל". על טעם כלל זה, שאינו נזכר ברמב"ם, ראה תורה תמימה במדבר כז הערה לג. על האיסור להסתכל בפני כהנים בשעה שמברכים את העם ראה רמב"ם תפילה ונשיאת כפים יד ז.

¹⁴ ראה שו"ע או"ח צז ובמפרשים. על איסור יריקה בנוכחות מלך ראה פירוש המשניות לרמב"ם סנהדרין ב ג.
¹⁵ ראה רש"י במדבר יא טז: "...שנהגו קלות ראש, כנושך פתו ומדבר בפני המלך". וראה בבלי מנחות ח ב: "... שאין אדם אוכל במקום רבו". וראה, להבדיל, בבלי סוטה לה א: "... קוצרים ומשתחויים היו". וראה רש"י בבלי שבת יב ב ד"ה מתעטף: "... כאדם היושב באימה ואין פונה לצדדים".

¹⁶ ראה תוספתא סנהדרין ד ב; בבלי ברכות לג א: "ואם היית מחזיר לו וכו'". ולהבדיל ראה בבלי סוטה לט א.
¹⁷ ראה סדר עולם זוטא עמ' 85 על ריש גלותא הנכנס לפני המלך: "והוא מבקש רשות ממנו שידבר בפניו והוא מרשה אותו". וראה רש"י איוב א ז: "דבר הכתוב דרך ארץ שהגדול מדבר תחילה ומרשה הקטן לענות". וראה אור החיים שמות יא ח: "מנהג המלכים כשיבא אדם לדבר אליהם דבר ישתחוו לפניו ומזה ידע המלך כי הם חפצים לדבר עמו".

¹⁸ העמק דבר דברים א מה.

¹⁹ ראה תנחומא וישלח ג: "יעקב קורא לעשו אדוני; למדה תורה דרך ארץ לחלוק כבוד למלכות". וראה תנחומא קדושים ה: "מלך ב"ו אין רשות להדיוט להקרות בשמו". וראה רשב"ם על בראשית מא י ועל שמות ג יד.

²⁰ ראה מדרש הגדול על דברים יז טו: "והן קוראים אותו אדונינו".

²¹ ראה בבלי גיטין סב א.

²² ראה רש"י בראשית מז ז. וראה אבן עזרא על דניאל ג ט: "משפט המדברים אל המלך להתפלל שיאריכו ימיו". וראה מצודת דוד שמואל ב יד ד: "ראוי לומר להבאים לפני המלך כמו יחי המלך וכדומה". על הברכה יחי המלך שרגילים לומר בעת ההכתרה ראה סעיף קח הערה 8 וסעיף קיב הערה 41.

²³ ראה ילקוט שמעוני ספר שופטים ע: "מה המלך הכל מקלסין אותו...". וראה פירוש הרמב"ן על בראשית מד כא, שמשום כבודו של מלך לא באים אליו בטענות. וראה הראב"ע תהלים ב יב: "ומנהג גוים בעולם לשום ידיהם תחת יד המלך כאחי שלמה או העבד תחת ירך אדוניו או לנשק את המלך וזה המנהג עד היום בארץ הודו".

²⁴ ראה רד"ק מלכים א יא כו, שהמדבר אל המלך בחוצפה נדון כמורד במלכות.

²⁵ ראה רש"י שמות יא ח ד"ה וירדו כל עבדיך. וראה כסף משנה על הרמב"ם קרבן פסח ג א. וראה בבלי פסחים נו ב ורש"י ד"ה אימתא דמלכותא.

²⁶ ראה תוס' בבלי קידושין מג א ד"ה מורד במלכות הוה: "... וי"מ שהמרד היה שהקדים לומר ואדוני יואב קודם המלך דוד". וראה ירושלמי פאה א א וכן תנחומא מסעי יב שיש הסוברים שאבנר נענש משום שהקדים את שמו לשם המלך. ולכאורה צ"ע, שהרי באותה שעה היה אבנר בממלכת איש בשת. ויתכן לומר שזה דין במלכות בית דוד שהרי שנינו בתוספתא סוף פרק ז דתרומות שהמורד במלכות בית דוד חייב מיתה.

²⁷ ראה שו"ת חיים שאל פח ד. כן מוכח בבבלי ברכות לג א. וראה רש"י בבלי קידושין מג א ד"ה ואדוני יואב "זהו מרד שקראו אדון בפני המלך". וראה פירוש המשנה לרמב"ם מסכת הוריות ג ח: "במעשים אין שום דבר קודם לכבוד המלך, ואפילו היה עם ארץ".

קבלת פניו יוצאים לקראתו עם חוצרות.³³ עומדים לכבודו.³⁴ כשהוא עובר רצים לקראתו.³⁵

כבוד לפרטיותו פוסק הרמב"ם: "... ואסור לראותו כשהוא ערום ולא כשהוא מסתפר, ולא כשהוא בבית המרחץ, ולא כשהוא מסתפג...".³⁶

כבוד לרכושו פוסק הרמב"ם: "אין רוכבין על סוסו ואין יושבין על כסאו ואין משתמשין בשרביטו ולא בכתרו ולא באחד מכלי תשמישו...".³⁷

כבוד שלא בפניו המקלל מלך עובר בלאו מן התורה.³⁸

כל דבור על המלך חייב להעשות בדרך כבוד.³⁹ אסור לפרסם פרטים הפוגעים בכבוד המלך.⁴⁰ הנשבע בחיי המלך חייב לקיים את שבועתו,⁴¹ ועוד.⁴²

כבוד לאחר מותו⁴³ אלמנתו או גרושתו אינה נשאת לעולם אפילו לא למלך.⁴⁴ לעבדיו, לשפחותיו ולשמשיו מותר לשרת רק מלך אחר. את כל כליו ואביוזריו יש לשרוף⁴⁵ ואת סוסיו יש לעקר.⁴⁶ עם מותו חייבים כל ישראל לנהוג באבלות מסוימת.⁴⁷

²⁸ ראה בבלי עבודה זרה י ב: "כל דזכי למלכא שדו ליה לקמוניא חלילא". וראה בבלי סנהדרין לט א. וראה בבלי יומא עג א שחכמים לא רצו לסתור את דברי ר' אבהו משום שהיתה עליהם אימתא דבי קיסר, אך שם מדובר בקיסר רומאי. הערת הרב נבנצל: "שם לכאורה הכונה לא להשפיל את מעמדו בעיני המלכות כי הוא פועל למען כל ישראל". וראה רמב"ם תלמוד תורה ה ו רמב"ם ממרים ו ג.

²⁹ ראה פירוש הרמב"ם בראשית מז ז: "ובצאתו מלפניו חזר וברך אותו ליטול רשות מלפניו".

³⁰ ראה נופת צופים השער השני סוף פרק יג.

³¹ ראה רמב"ם תפילה ונשיאת כפים ה יא.

³² ראה שם.

³³ ראה ראב"ע תהלים צח ו.

³⁴ ראה רמב"ם מלכים ב ה. וראה מכילתא על שמות יב לא: "וכן יקב חלק כבוד למלכות שנא' ויתחזק ישראל וישב על המטה". וראה רש"י בבלי שבועות לא ב ד"ה כל שכן מלך.

³⁵ ראה סדר עולם זוטא עמ' 84 בענין ריש גלותא: "כשעובר על א' מישראל רצים אליו ומחזיקים בידיו ומסבירין פניו, וכן עושה כל אחד מישראל שיעבור עליו".

³⁶ רמב"ם מלכים ב ג.

³⁷ רמב"ם מלכים ב א. נראה שיש להקפיד על כל מה שתלמיד נוהג ברבו כגון שלא יסב בנוכחותו, וראה מרגליות הים סנהדרין כ א אות ה. עוד נ"ל שיש להקפיד על כל מה שבן נוהג באביו, כגון שלא לקרוא בשמו, וראה הערה 19.

³⁸ ראה רמב"ם סנהדרין כו א. וראה שמואל ב יט כב: "ויען אבישי בן צרויה ויאמר התחת זאת לא יומת שמעי כי קלל את משיח ה'". הערת הרב נבנצל: "ומלכים א כ"א י"ג" ("ברך נבות אלקים ומלך").

³⁹ ראה רש"י בראשית כו כו.

⁴⁰ ראה חידו"א בבלי זבחים קב א ד"ה אמר ר"ל סטרו ויצא.

⁴¹ ראה ראב"ע פירוש הארוך שמות כ ז: "ומנהג אנשי מצרים עד היום אם ישבע אדם בראש המלך ולא יקיים את דברו הוא בן מות".

⁴² ראה ילקוט שמעוני על מלכים א סימן קצו: "דוד על ידי שהיה מלך כתוב בו שכיבה. יואב על ידי שהיה שר הצבא כתוב בו מיתה". וראה מלבי"ם על מלכים א ב ה מפני מה שלמה הרג את יואב: "וזה חטא נמוסי ונוגע בכבוד המלכות אחר שנעשה משר צבאו שנדמה שעשאו בפקודת דוד". וראה בבלי גיטין נו א: "מיחייבת תרי קטלא, חדא דלאו מלכא אנא וקא קרית לי מלכא". התויו"ט מעיר בספרו מגילת איבה שלא נכון מה שהיה מפורסם בזמנו שהתעוררה עליו חמת המלך מפני שקרא את חיבורו על הרא"ש בשם מעדני מלך... וראה העמק דבר בראשית מד יח ד"ה ידבר נא עבדך דבר. על האיסור לפרסם מידע הפוגע בכבוד המלך ראה סעיף ריט.

מצוה לכבד מלך אפילו אם נדמה שהוא פחות ראוי לכבוד מאשר מלכים שהיו בעבר.⁴⁸
 מצוה לכבד מלך גם בשעה שמוכיחים אותו.⁴⁹ אומרת הגמרא: "מפני מה זכה ירבעם למלכות
 מפני שהוכיח את שלמה... ומפני מה נענש? מפני שהוכיחו ברבים".⁵⁰ על אביה אומר הירושלמי:
 "למה ניגף? ר"י אמר: על שחשד את ירבעם ברבים".⁵¹ המלך אסא העניש את חנני הרואה משום
 שחנני הוכיח אותו שלא בכבוד הראוי.⁵²
 מצוה לכבד מלך גם אם הוא חולה ואינו מסוגל למלא את תפקידו.⁵³ כותב הרב שכטר בשם הרב
 גזונדהייט: "אף על פי שהורד [צדקיהו] ממלכותו על ידי מלך בבל, מכל מקום כלפי שמיא עדיין
 היה דינו כמלך, ומדין כבודו של מלך, שורפים עליו את כל כליו כשמת".⁵⁴
 בגינוני כבוד אחדים יש לכבד גם את יורש העצר ואת בני משפחת המלך,⁵⁵ ואפילו את עבדי
 המלך.⁵⁶

הכל חייבים בכבוד המלך. פוסק הרמב"ם: "אפילו נביא עומד לפני המלך משתחוה ארצה...
 מצוה על כהן גדול לכבד את המלך".⁵⁷ באופן מיוחד מצווים על כך משרתיו ועבדיו.⁵⁸

⁴³ ראה מלכים ב ט לד: "ויאמר פקדו נא את הארורה הזאת וקברוה כי בת מלך היא", ומבאר הרד"ק: "צריך לנהוג כבוד בכל נכבד באומתו מדרך המוסר". וראה מצודת דוד שופטים ח כא: "... פגע אתה בנו כי בעבור רוב הגבורה שבכך תמית בפעם אחת ולא תשנה וכן ראוי והגון להקל מיתת המלכים".
⁴⁴ ראה רמב"ם מלכים ב ב.
⁴⁵ ראה רמב"ם מלכים ב א.
⁴⁶ ראה בירור הלכה עבודה זרה דף יא א ציון ב ג. וצ"ע מדוע הרמב"ם השמיט הלכה זו.
⁴⁷ ראה שו"ע יו"ד שמ יז בענין קריעה לנשיא ובסימן שדמ יח בענין הספדו ועוד, ופשיטא שכבוד מלך אינו נופל מכבוד נשיא. הרב סולובייציק אינו סובר כן. ראה שיעורי הרב אבילות ותשעה באב, עניני אבילות לב, ואכמ"ל.
⁴⁸ ראה ויקר"ר לב ב: "גם במדעך מלך שבדורך אל תקלל".
⁴⁹ על תוכחה של בת שבע לבנה שלמה ראה בבלי סנהדרין כ ורש"י משלי לא א. וראה סעיף קנ.
⁵⁰ בבלי סנהדרין קא ב. וראה ויקר"ר שירבעם הוכיח את שלמה במעמד אלף איש. וראה רש"י מלכים א יג ב, שגם כאשר הנביא הוכיח את המלך ירבעם הוא חלק לו כבוד.
⁵¹ ירושלמי יבמות טז ג.
⁵² ראה מלבי"ם דברי הימים ב טז י. לפי פירושו המלך כלא את חנני בבית המהפכת כדן. הערת הרב נבצל:
 "אסא פגע בו, אבל נראה שעשה שלא כדן. הנביא נשלח להוכיח את המלך. וכי פגע שאול בשמואל או דוד בנתן?" וראה הרב יהודה זולדן, "פגיעה במנהיג ציבור", תחומין יט עמ' 28 - 39.
⁵³ ראה שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא ל העמק שאלה אות א, שמלך שנצטרע נחשב כמלך לגבי החובה לנהוג בו אימת מלכות.
⁵⁴ נפש הרב עמי רמז.
⁵⁵ ראה רלב"ג שמואל א יב כד, התועלת הארבע עשרה: "... להודיע שראוי לתת כבוד לאנשים לפי המעלה שהם עתידים להיות בה אף על פי שאינה בידם עתה". וראה רלב"ג שמואל א כה כב, שמטעם זה דוד דן את נבל כמורד במלכות. וראה שו"ת אבני נזר יו"ד שיב. על הבטוי "יורש עצר" ראה שפטים יח ז ורד"ק שם. על כבוד בת המלך אומר המשורר האלוקי: "כל כבודה בת מלך פנימה". וראה שמו"ר א כג: "דלאו דרך בת מלך לעמוד יחידה". גם המלכה נהגה בכמה מנהגי כבוד. ראה, לדוגמא, שמו"ר ל ג: "משל למטרונה שהיתה מהלכת הזין מכאן והזין מכאן והיא באמצע".
⁵⁶ ראה בבלי שבועות מז ב, שעבד מלך כמלך.
⁵⁷ רמב"ם מלכים ב ה. וראה רמב"ם כלי המקדש ה ח.

על אף המצוה לכבד המלך אין לבטל מצוה ואין לעבור איסורים לשם כך.⁵⁹ אומרת הגמרא: "דוד מלך ישראל מת אין מחללים עליו את השבת".⁶⁰ פוסק הרמב"ם בהלכות תפילין ומזוזה וספר תורה: "הכותב את השם, אפילו מלך ישראל שואל בשלמו לא ישיבנו".⁶¹ פוסק הרמב"ם בהלכות תפילה: "אין המתפלל מפסיק מתפילה... ואפילו מלך ישראל שואל בשלמו לא ישיבנו".⁶² כותב המהרש"ל: "אין להסתיר דברי תורה בעבור כבוד אדם חשוב אפילו מלך".⁶³

כותב הרב אלחנן וסרמן: "... וגם המלך בעצמו מוזהר בזה לחלוק כבוד למלכות".⁶⁴

על המלך לחלוק כבוד למלכות בדרכים הבאות

- כותב הילקוט: "אין דרך המלך לשכון בעמק אלא במקום גבוה מעולה ויפה".⁶⁵
- פוסק הרמב"ם: "המלך מסתפר בכל יום ומתקן עצמו ומתנאה במלבושין נאים ומפוארים שנאמר: 'מלך ביפיו תחזינה עיניך', ויושב על כסא מלכותו בפלטרין שלו, ומשים כתב בראשו".⁶⁶
- בימי המקרא מלך היה עונד אצעדה על זרועו,⁶⁷ לובש מעיל בוץ⁶⁸ ואבנט של מלכים.⁶⁹ כותב הרד"ק: "מנהג המלך להיות שבת בידו תמיד והוא סימן שהוא רודה בעם".⁷⁰

⁵⁸ ראה, לדוגמא, רמב"ם קרבן פסח ג א וכסף משנה שם. וראה פירוש הרלב"ג על שמואל ב התועלות אחרי פרק כא התועלת החמישית. וראה בבלי סנהדרין צג ב: "מאי... ואשר כח בהם לעמד בהיכל המלך"? אמר רבי חמא ברבי חנינא: מלמד שהיו אוספין את עצמן מן השחוק, ומן השיחה, ומן השינה, ומעמידין על עצמן בשעה שנצרכין לנקביהם, מפני אימת מלכות". הערת הרב נבנצל: "לפחות בנוגע לנצרך לנקביו אין למלך ישראל לדרוש כזאת".

⁵⁹ על יוצאים מן הכלל ראה א"ת ערך כבוד מלכות.

⁶⁰ בבלי שבת קנא ב.

⁶¹ רמב"ם תפילין א טו.

⁶² רמב"ם תפילה ו ט.

⁶³ חידושי מהרש"ל על בבלי שבת קנג ב. פשיטא לה לגמרא בבלי סנהדרין קי א שבשעה שגזזו את שער הלויים והניפו אותם, עשו זאת גם למשה רבינו. זאת למרות שגזיזת השער כדלעת נחשבת כזיוון, כמבואר שם.

⁶⁴ קובץ שיעורים כתובות מז. וראה שמ"ק על כתובות יז א ד"ה שבחוהו מכלל דשפיר עבד. וראה דברים יז יח: "... למען ילמד ליראה את ה' אלוהיו ולשמר את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשתם", ודורש הספרי על דברים יז יח: "... ואת החקים האלה, אלה חקי מלכות".

⁶⁵ ילקוט שמעוני וירא רמוז.

⁶⁶ רמב"ם מלכים ב ה. יתכן שהכתר הוא העטרה הנזכרת בספר שמואל ב יב ל, וראה בר"ר עד טו. על נזר ראה שמואל ב א י וכן מלכים ב יא יב. במקומות רבים בדברי חז"ל מצאנו שאת הכתר קושרים, ראה לדוגמא תרגום יהונתן לשמות יט ו ורש"י על ישעיה לז לו, אך לא מצאנו הוראה הלכתית למלך לעשות כן.

⁶⁷ ראה שמואל ב א י.

⁶⁸ ראה דברי הימים א טו כז. וראה שופטים ח כז: "... ובגדי הארגמן שעל מלכי מדין". וראה בר"ר עד טו שם נזכר בגד מלכים בשם פורפירין שהוא בגד אדום, וכנראה שהוא הוא. וראה אסתר ח טו: "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן...". על בגדי מלכות בזמן התורה ראה פירוש הרמב"ם על התורה שמות כח ב. וראה בבלי שבת נט ב על "אבנט של מלכים". הכוזרי ד ג מתאר את לבוש המלך: "לובש המשי".

⁶⁹ ראה בבלי שבת נט ב.

- פוסק הרמב"ם: "ולא יעמוד בפני אדם ולא ידבר רכות ולא יקרא לאדם אלא בשמו כדי שתהא יראתו בלב הכל".⁷¹
- פוסק הרמב"ם: "... וכשמברין אותו כל העם מסובין על הארץ והוא מיסב על הדרגש".⁷²
- אומר המדרש: "אין דרך המלך לעשות דבר אלא גוזר ואחרים עושים".⁷³ מלך אינו רשאי לעשות מלאכה לפרנסתו.⁷⁴
- כותב הר"י אבן שועיב: "ואמר 'שום תשים עליך', ודרשינן, שתהא אימתו עליך, ולכן נצטוה המלך שלא לעשות שום צוות לשום אדם...".⁷⁵
- על המלך לצאת מביתו רק לצורך גדול.⁷⁶ במקרה כזה עליו לרכב על סוס⁷⁷ ולצאת בלווי בני לוויה.⁷⁸
- על המלך לשמור על כבודו, במיוחד בפרהסיא.⁷⁹ מלך אינו יוצא מפלטרין שלו להלויה של קרוביו, ומבאר הרע"ב: "שגנאי הוא למלך להראות עגמת נפש לפני העם".⁸⁰
- כותב החתם סופר: "... ושלא יעשה דברים אשר על ידם יתבזה לעיני העם".⁸¹
- פוסק הרמב"ם: "וכן כל המבזה את המלך או המחרפו יש למלך רשות להרגו כשמעי בני גרא...".⁸²

⁷⁰ רד"ק עמוס א ה. על השרביט שביד המלך ראה ילקוט שמעוני על תהילים תתסט: "מטה עוזך ישלח ה' מציון". איזה מטה זה מטה של יעקב... והוא המטה שהיה ביד יהודה... והוא המטה שהיה ביד משה... והוא המטה שהיה ביד אהרן... והוא המטה שהיה ביד דוד... והוא המטה שהיה ביד כל מלך ומלך עד שחרב בית המקדש ונגנו, ועתיד לימסר ביד מלך המשיח". המלך אינו מחזיק דבר אחר בידו, ראה בבלי סוטה לד א. וראה סעיף ט הערה 39.

⁷¹ רמב"ם מלכים ב ה. וראה שם ב ו: "וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים ידבר רכות".

⁷² רמב"ם אבל ז ח.

⁷³ שמו"ר מ ב. וראה טור אבהע"ז סד ב"י בשם אגדה: "החתן דומה למלך מה מלך אינו עושה מלאכה אף חתן אינו עושה מלאכה". מסתבר שעל המלך אף לנהוג באותם מנהגי הכבוד המקובלים אצל כהן גדול, אצל הדיינים ואצל הרב ראה רמב"ם כלי המקדש ה א – ז; רמב"ם סנהדרין כה ג – ד; רמב"ם תלמוד תורה ד ה. ראה שו"ת אגרות משה יו"ד א סוף סימן קלה.

⁷⁴ דרשות ר"י אבן שועיב פרשת שופטים. וראה העמק דבר בראשית מג לב: "דרך המלך שלא לאכול עם עבדיו". הערת הרב נבנצל: "שאלו אכל עם מקורביו".

⁷⁵ ראה סדר עולם זוטא עמ' 84 שריש גלותא אינו יוצא מפתח ביתו. המלך ומקורביו היו מקפידים על כך שלא יראה מברשם אפילו פסת יד ופסת רגל. וראה ילקוט שמעוני על שמואל ב רמז קמג, שמסיבה זו התלוננה מיכל בת שאול על דוד. וראה רמב"ם דעות ה ט: "תלמיד חכם מלבוש נאה ונקי... ולא יהא בשרו נראה מתחת מדיו".

⁷⁶ ראה מו"נ א עג ההקדמה העשירית: "... כמו שנוהג המלך שאינו עובר בחוצות העיר אלא כשהוא רוכב ולא נראה מעולם כי אם כך".

⁷⁷ ראה פרקי דרבי אליעזר טז: "מה המלך אינו יוצא לשוק לבדו...". וראה תשב"ץ קטן תסז: "מה מלך ונשיא אינם הולכים יחידים". וראה רש"י מלכים א יח מו שאליהו רץ לפני אחאב "שלא ילך אחאב יחידיו". וראה רד"ק מלכים א א ה: "מנהג המלכים שהולכים לפניהם רגלים בכלי זיין". וראה מו"נ א מו. וראה סדר עולם זוטא עמ' 85 על ריש גלותא: "ולעולם אינו יוצא עד שהולכין אחריו כל סיעתו ודמה בהליכתו כאחד שרי המלך".

⁷⁸ ראה רמב"ם מלכים ב ה. גם כהן גדול יש לכבד ברחוב יותר מאשר בבית, ראה בבלי יומא עא א: "מצאו בשוק לכהן גדול, אומר לו: אישי כהן גדול עשינו שליחותך. מצאו בביתו, אומר לו: מחיה חיים, עשינו שליחותך", ומבאר רש"י ד"ה מצאו בשוק: "מכבדו לפני הבריות...".

⁷⁹ רע"ב משנה סנהדרין ב ג.

⁸⁰ תורת משה פרשת תרומה ד"ה ועשו.

פוסק הרמב"ם: "מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול",⁸³ ומבאר המהר"ם מרוטנבורג טעמה של הלכה זו: "דכתב כי לה' המלוכה, 'הממליך מלכים ולו המלוכה'. ולהכי כתיב 'שום תשים עליך מלך' ריבה שימות הרבה לומר שאין כבודו מחול".⁸⁴ כותב השיטה מקובצת: "כתב רש"י ז"ל שלפיכך ריבה הכתוב שימות הרבה משום דאין כבודו מחול פי' דכל שעה שמוחל על כבודו הרי כאילו הסיר עצמו ממלך וצריך אתה להשימו עליך מחדש".⁸⁵

מלך אינו רשאי למחול על כבודו מאחר והפוגע בכבודו פוגע ביעודי התורה⁸⁶

טובת הכלל רבינו יונה מבאר: "... משום דכבודו הוא כבוד של ישראל כולו".⁸⁷ כותב הר"ן: "שאין כבוד המלך ומלכותו לתיקון עצמו, רק לתיקון העם...".⁸⁸

טובת המדינה כותב המאירי: "כי אילו ישו המלך והמושל כבודם לכבוד שאר העם אולי יקל מוראו עליהם ויהרסו מצב המלכות ויפרצו גדר האדנות בסור אימתו מעליהם".⁸⁹ כותב המהר"ץ חיות: "כי המלך כולל כל האומה ובו תלוי טובת המדינה, ואף בדבר אשר אינו נוגע רק לכבודו לבד, הוא גם כן הטבה כללית להעם והותר לו נמי אפילו לקחת בניו ובנותיו לצורך הנהגת מדינתו והן בדבר שנוגע לכבודו, ואם ממלכתו מקושט בכל מיני כבוד והדר אזי נצמח מזה הטבה כללית ותועלת עצום כי יגורו ויפחדו ממנו יושבי קצות הארץ, וכסאו יהיה נכון מבלי מפגיע ומחריד משכניו מסביב".⁹⁰

קידוש השם אומר המדרש: "רבי יודן אמר כל המעיז פניו במלך כאלו מעיז פניו בשכינה".⁹¹ כותב המהרש"ל: "ואולי שאול ע"ה כיון על זה שנפל על חרבו... וגם אפשר משום

⁸² רמב"ם מלכים ג ח. וראה בבלי מגילה יג ב: "... דאכלו ושתו ומבזי ליה למלכות"; תוס' בבלי קידושין מג א ד"ה מורד. וראה. הרמב"ם מדגיש שלמלך יש רשות להורגו, ולא חובה, ומכאן שלמלך הסמכות לקבוע איזה עונש לתת ומתי להעניש, וראה הערה 93. וראה קרן אורה סוטה מד ב ד"ה והרמב"ם, שמלחמה שמלך נלחם במי שפגע בכבודו אינה מלחמת מצוה. לא נתבאר האם לדעת הרמב"ם שמעי חרף את המלך על דבר אמת או על דבר שקר - ראה מפרשים על שמואל ב טז ה - ובכל אופן מסתבר שאפילו אם נאמר שחרפו על דבר אמת הרי שאין התר לחרף מלך אלא רק להוכיחו לשם שמים. וראה חידושי מרן הגר"ז החדשות על תנ"ך ואגדה מפי השמועה קסה: "חזינן מזה ליסוד דין חדש דנאמר הילכתא במורד במלכות בית דוד דמשום דחולק על בחירת מלכות בית דוד חייב מיתה... והנפק"מ ביניהם... במורד במלכות בית דוד הגברא מחויב מיתה הוא וכל אדם מחויב להרגו".

⁸³ רמב"ם מלכים ב ג.

⁸⁴ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג קז.

⁸⁵ שיטה מקובצת כתובות יז א. וראה המקנה קידושין לב ב ד"ה מלך שמחל על כבודו. על הלשון "שום תשים" ראה ספרי ומשך חכמה על דברים יז טו. וראה אור החיים בראשית מז כט: "מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול, דוקא מלך ישראל שנמשח ומלך על ישראל". אמור לשיטתו, שמלך שאינו משוח רשאי למחול על כבודו. על מלך משוח ראה סעיף לג הערה 2.

⁸⁶ ראה סעיפים כז - לא.

⁸⁷ חידושי רבינו יונה על בבלי סנהדרין דף יט א. וראה תוס' המובא בהערה 102.

⁸⁸ דרשות הר"ן דרוש יא.

⁸⁹ חבור התשובה מאמר א פרק ה.

⁹⁰ כל ספרי מהר"ץ חיות תורת נביאים פרק ז.

⁹¹ בראשית רבה צד ט.

כבוד מלך משוח ה', שאין ראוי שימות ביד הערלים ויעשו בו מיתת עינו ובזיון, והוא חילול השם בדת אמונתנו".⁹²

גדול עונשו של מלך המוחל על כבודו שלא כדן. אומרת הגמרא: "אמר רב יהודה אמר רב: מפני מה נענש שאול – מפני שמחל על כבודו, שנאמר ובני בליעל אמרו מה ישענו זה ויבזהו ולא הביאו לו מנחה ויהיה כמחריש, וכתוב: 'ויעל נחש העמוני ויחן על יבש גלעד וגוי'".⁹³ ומפרש רש"י: "שמתחילת מלכותו מחל על כבודו וגילה על עצמו שאינו כדאי למלוך".⁹⁴

מלך אינו ראוי למחול על כבודו במקרה שפוגעים בו אך ראוי לו למחול על כבודו ולכבד את השכינה.⁹⁵

בית דין מעניש את הפוגע בכבוד המלך.⁹⁶

על בית דין לכבד מלך שנשפט לפניו.⁹⁷

על פרנסים לחזק את כבוד המלך.

בכל פעולה ובכל יזמה חקיקתית על הפרנסים לשקול את ההשלכות האפשריות על כבוד המלך. זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "... אינו חולץ, שנאמר 'וירקה בפניו וזה בזיון'".⁹⁸ רש"י מבאר מפני מה מלך פטור מלהעיד בבית דין: "דכתיב 'שום תשים עליך מלך' - שתהא אימתו עליך, והבא להעיד צריך לעמוד בפני הדיין".⁹⁹ כדי שלא לבייש מלך מורה התורה שמלך שחטא מביא לחטאת שעיר ולא כבשה.¹⁰⁰ התורה לא אסרה לקבור מלך בבגדים מפוארים למרות ההשחתה שבדבר.¹⁰¹ ולא אסרה לעקור בהמות המלך לאחר מותו.¹⁰²

⁹² יש"ש ב"ק פרק החובל סימן נט. וראה הערה 85.

⁹³ בבלי יומא כב ב. וראה פתח עינים שם שהמלך אינו מחויב להרוג את המבזה אותו אולם הוא אינו ראוי להתעלם מהבזוי מכל וכל. לעומתו דוד הקפיד מאד על כבוד המלוכה מיד עם עלייתו לשלטון ולכן הרג את הנער העמלקי. בענין מלך שמחל על כבודו ראה מנחת חינוך תצו ס"ק ה; כל ספרי מהרי"ץ חיות א תורת נביאים ז; שדי חמד דברי חכמים סימן מה; חמדת ישראל עשין לט, דף י א; שו"ת בית דוד א כז; משפט המלוכה על הרמב"ם שם; בירור הלכה על מסכת סנהדרין יט ב ציון ב.

⁹⁴ רש"י שם ד"ה מפני.

⁹⁵ ראה בבלי סוטה מא א: "מוצאי יום טוב הראשון של חג בשמיני במוצאי שביעית... והמלך עומד ומקבל וקורא יושב. אגריפס המלך עמד וקבל וקרא עומד, ושבחוהו חכמים", ומבארים בעלי התוס' בבלי סוטה מא ב ד"ה מצוה שאני: ... ונראה לתרץ דדוקא הכא שייך למימר מצוה שאני דמוחל על כבודו משום כבוד התורה שהוא כבוד השכינה".

⁹⁶ ראה צפנת פענח על התורה בראשית הפטרת ויחי.

⁹⁷ מלך בודאי לא גרע מתלמיד חכם, וראה סעיף רג הערה 52.

⁹⁸ רמב"ם מלכים ב ג.

⁹⁹ רש"י בבלי שבועות לא א ד"ה כל שכן מלך. על עדות המלך בעניני איסור והתר ראה שו"ת פרי יצחק נו; מנחת חינוך על מצוה עה אות ה. וראה בירור הלכה על סנהדרין יח א ציון ח.

¹⁰⁰ ראה משך חכמה ויקרא ד כב – כד.

¹⁰¹ ראה רמב"ם אבל ד ב.

¹⁰² ראה תוס' בבלי עבודה זרה יא א ד"ה עוקרין: "דשאני כבוד המלך שהוא כבוד לכל ישראל ואתי כבוד רבים ודחי צער בעלי חיים" וראה שם על איסור בל תשחית. על דיון בענין חוקות הגוי ראה א"ת ערך חקות הגוים ח.

זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "משום כבוד מלכים לא גזרו בהו רבנן".¹⁰³
 אם וכאשר יתמנה מלך¹⁰⁴ יהיה צורך להחליט אילו מנהגי כבוד שהיו נוהגים בימי קדם ינהגו בו.¹⁰⁵

אומרים חכמים: "לעולם ישתדל אדם לרוץ לקראת מלכי ישראל ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אלא אפילו לקראת מלכי עובדי כוכבים שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי עובדי כוכבים",¹⁰⁶ ומפרש רש"י: "ש'אם יזכה' - 'לעולם הבא ויראה בכבוד המלך המשיח', 'יבחין' - כמה יתר כבוד נוטלי שכר מצות יותר ממה שהיה כבוד האומות בעולם הזה".¹⁰⁷

*

במדינות המפותחות שבהן שלטון מלוכני נוהגים כבוד במלך, אולם אין הוראות חוקתיות בענין זה.

¹⁰³ ראה בבלי ברכות יט ב. וראה א"ת ערך כבוד מלכים ג. בדחיית איסור.

¹⁰⁴ ראה סעיף ז.

¹⁰⁵ ראה בבלי קידושין פב א המונה את אלו שאינם ראויים להתמנות ככהן גדול וכמלך, והרמב"ם השמיט ולא הזכיר גרדי ומבאר זאת תשב"ץ א טז: "נראה לי כי הכל לפי המקומות שיש מקומות שאומנות הגרדי היא מושבחת בענין מינוי המלכות לא הזכירו הרמב"ם ז"ל". וראה העמק דבר במדבר טז כה ושם שם לב יא, שמושגי הכבוד שהיו מקובלים בזמן האבות אינם כמושגי הכבוד שהיו מקובלים בזמן התורה. פשיטא שחלו הבדלים בענינים אלו מימי חז"ל ועד ימינו. יתעורר איפוא הצורך לקבוע אילו ממנהגי הכבוד יש לנהוג למעשה במקום ובזמן שמנהגי כבוד אלו אינם מקובלים עוד. על שינויים שחלו במנהגי דרך ארץ ראה

סעיף מא.

¹⁰⁶ בבלי ברכות נח א.

¹⁰⁷ רש"י שם.

רב. מלך רשע¹

נחלקו האמוראים בשאלה האם משה רבינו היה חייב לחלוק כבוד לפרעה הרשע. לדעת ר' ינאי היה על משה רבינו לנהוג אימת מלכות גם בפרעה ואילו לדעת ר"ל משה רבינו לא נצטוו לחלוק כבוד לפרעה.²

ר' יוחנן סובר כר' ינאי ומביא ראיה שיש לכבד גם מלך רשע מהפסוק בספר מלכים: 'ויד ה' היתה אל אליהו וישנס מתניו וירץ לפני אחאב עד באכה זרעאלה'.³

נמצא שהאמוראים נחלקו בשאלה האם יש לכבד מלך רשע.⁴

המהר"ח פאלאג'י פוסק שיש לברך שחלק מכבודו לבשר ודם גם על מלכים רשעים כאחאב.⁵ מכאן משמע, שהוא מכריע כרבי ינאי וכרבי יוחנן.

בשל הנימוקים הבאים יש לכבד גם מלך רשע⁶

מניעת אנרכיה זלזול במלך עלול לגרום פגיעה בשלטון החוק ובסדר הציבורי, התלקחות מלחמות אזרחים וכד'.⁷ שנינו: "הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלי מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו".⁸

¹ להגדרת רשע ראה סעיף קפא. על האפשרות להדיח מלך ראה סעיף קכג.

² בבלי זבחים קב א.

³ מלכים א יח מו. הרלב"ג אומר, שהנביא מיכה נהג כבוד באחאב, ראה פירושו למלכים א כב טז.

⁴ לשיטת ר"ל אפשר לומר שאלהו כבד את אחאב מהנימוק שכותב הרלב"ג מלכים א סוף פרק כב התועלת העשרים וששה: "ואמנם חלק לו כבוד עתה לא קודם זה כי ידמה שגם הוא סר אז מאחרי הבעלים והאמין בש"י ולזה הסכים לאלהו בהריגת נביאי הבעל אך קודם זה שהיה בתכלית הרוע לא חלק לו כבוד וכן לא חלק לו כבוד כשחטא בדבר נבות". וראה מלבי"ם מלכים א יח מו. מחלוקת ר"ל ור"י באה לידי בטוי גם בירושלמי יבמות טז ג: "ולמה ניגף רבי יוחנן אמר על שחישד את ירבעם ברבים הה"ד [שם ח] ואתם המון רב ועמכם עגלי הזהב אשר עשה לכם ירבעם לאלהים. ריש לקיש אמר על שביזה את אחיה השילוני".

וראה תוס' בבלי בבא קמא יז א ד"ה והלא, שצדיקים שבדור לא הספידו את אחאב. וראה בבלי ברכות י ב: "ששה דברים עשה חזקיהו המלך... גירר עצמות אביו על מטה של חבלים - והודו לו", אולם לאחר מות מלך רשע בודאי אין חיוב לכבדו ואכמ"ל.

⁵ ראה שו"ת לב חיים ג נה. פשיטא, שאם בית דין מורה שאין מצוה לכבד מלך הרי זו הודעה לרבים שיש להדיחו.

וראה פתח עינים על זבחים קב א, שיש מקום לומר שמחלוקת ר"י ור"ל היא כמחלוקת הטור והרמב"ם המובאת בשו"ע יו"ד רמ יח בענין המצוה לכבד אב רשע. וראה כלי החמדה על יתרו ח המחלק בין אב רשע ובין אב רשע המפורסם ברשעו. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תקכח שאין לכבד אב רשע שהוא אפיקורס ומחלל שבת. לשיטת הכלי חמדה והרב שטרנבוך אי אפשר לקשור את מחלוקת האמוראים למחלוקת הטור והרמב"ם שהרי אליהו כיבד מלך שהיה מפורסם ברשעו.

⁶ ראה אברבנאל דברים יז יד שלעולם לא מדיחים מלך. וראה שו"ת ציץ אליעזר יב סד, שמשמעות דברי חכמים שאין מעל גבי המלך אלא ה' אלוקיו היא, שאסור להדיח מלך אפילו אם הוא רשע ופושע. לשיטתם מובן שיש לכבד מלך רשע. וראה סעיף קכג הערה 2.

⁷ ראה תפארת ישראל ביכורים פרק ג בועז אות א; העמק דבר דברים יז יד. וראה סעיף קמו הערה 31.

⁸ משנה אבות ג א.

כבוד מלכות שמים כותב המהרש"א: "שראו לחלוק כבוד אפי' למלכים הקדמונים הרשעים... וכדאמרינן בפי' הרואה דמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקייעא והמזלזל בכבודו כאילו פוגע בכבוד המקום וק"ל".⁹ הדברים אמורים במיוחד לגבי מלך משוח.¹⁰

כבוד העם כותב המהר"ם שיק: "אין הכבוד שלו אלא של העם שהוא מולך עליהם ומי שמזלזל בו הוא מזלזל בכל העם".¹¹

כבוד בית הדין הגדול והנביא¹²

מניעת חילול השם¹³

תקוה שהמלך יחזור בתשובה¹⁴

סכנה לא לכבדו כותב המהרש"א: "... עצה טובה קמ"ל דגם באינו עושה מעשה עמך, משום יראה, שיודע למלך ולעשיר, אין לקללם".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "כשלא יכבדוהו כפי רצונו או יכעיסוהו, יצר סמוך מסיתו הסת כפול, לנקום נקם ולעשות רעה כאשר בכחו לעשות, באמרו: האותי לא תיראו? עתה תראו אשר אעשה בעבור תהיה יראתי על פניכם...".¹⁶

יש סוברים שלמלך רשע יש פחות סמכויות מאשר למלך צדיק.¹⁷

⁹ חידו"א זבחים קב א. וראה בירת מגדל עוז, אבן בוחן פנה א עג: "... אפילו המורד במלך או"ה פשיטא דמחויב מיתה מן התורה...".

¹⁰ ראה כלי חמדה פרשת שופטים ו ה. וראה צפנת פענח הוריות י א שמלך שנמשח בשמן המשחה נדון כמלך גם אם הודח. על מעמדו של מלך משוח ראה סעיף לג הערה 2.

¹¹ מהר"ם ש"ק על תרי"ג מצוות מצוה עא.

¹² ראה את דברי האברבנאל ריש סעיף קכג. על הממנים ראה סעיפים קי קיא.

¹³ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תקכח: "בעל תשובה שאביו רשע אם מחוייב לכבדו... ולמעשה נלע"ד עיקר דכל זמן שאינו עושה מעשה עמך אף שאינו אשם בדבר אין צריך לכבדו, ומיהו יש לזיהר מאד לא לצערו, וכן שלא יהא חילול ה' שיאמרו בקדושה 'קלה' אצלם נזהרין לכבד ואילו אצלנו אין נזהרין". לפי"ז עשוי להיות מלך רשע שמצוה לכבדו, ובפרט אם הוא עושה מעשים שאינם נחשבים כעבירות בקרב מלכים המוכרים לו.

¹⁴ ראה רדב"ז על רמב"ם ממרים ו יא, שמתעם זה יש לכבד אב רשע. וראה שו"ת בן יהודה, הו"ד במרגליות הים סנהדרין פה ב אות ב, שאין רשות לבן לבזות את אביו הרשע שמא עשה תשובה.

¹⁵ חידו"א בבלי בבא בתרא ד א ד"ה א"ל בעושה מעשה. וראה פירוש הרע"ב משנה אבות ד יג; מנ"ח מצוה עא אות [ד]. משמע מדבריהם, שאין איסור תורה לקלל מלך רשע. ויש לעיין אם הם פוסקים כר"ל או שהם סוברים שלר"י מצוה לכבדו רק מדרבנן או ממדת דרך ארץ. נראה להוסיף כי בגמרא בבא בתרא שם משמע שהורדוס לא נחשב כלל כמלך בעיני חכמים אלא רק כנשיא. ויש מקום לדון אולי חייבים מדאורייתא לכבד מלך רשע אולם רק אם מדובר במלך שעלה על כסאו כדין ואחר כך הרשיע. הורדוס לכתחילה היה פסול למלכות ולכן לכוי"ע אין חיוב מהתורה לכבדו, וכ"ז צ"ע.

¹⁶ פלא יועץ ערך ממשלה. דון מינה ואוקי באתרא. וראה מג"א שו"ע או"ח קנו ס"ק ב: "ומיהו אם מתירא שלא יהרגנו מותר לומר לו יפה עשית אפי' עבר עבירה...". וראה מהר"ם שיק על המצוות מצוה עא.

¹⁷ ראה סעיף קנ הערה 61.

רג. תלמיד חכם, רבו ורבו מובהק

פוסק הרמב"ם: "כל תלמיד חכם מצוה להדרו ואף על פי שאינו רבו שנאמר 'מפני שיבה תקום והדרת פני זקן' זקן זה שקנה חכמה..."¹

התורה מצוה לכבד חכמים על שום מעלותיהם הרבות ותרומתם הסגולית לכלל ישראל

- אומרת הגמרא: "מי מושל ביי? צדיק, שאני גוזר גזירה ומבטלה"².
- במסכת סנהדרין כותב רש"י: "שמהנין לעולם ומקיימין [אותו]"³.
- כותב רבינו יונה: "הלא הדבר ידוע, כי אין העבודה מתקיימת בלתי על ידי לומדי התורה אשר יהגו בה יומם ולילה, כי הם יורו דעה ויודעי בינה לעיתים לדעת מה יעשה ישראל, והם יעמידוהו בישראל לבלתי תשכח מפי זרעם, ובמקום שאין עוסקי תורה ירבו המכשולים וישר בעדם אין, על כן יכבדו עבדי השם יתברך את חכמי התורה לכבוד השם יתברך, ולהודיע כי עבודתו לבדה עיקר הנמצא"⁴.
- כותב רבינו בחיי: "לפי שידוע כי החכמים שלוחי השם יתברך בארץ, והם מורי התורה... ולכך כל הירא אותם את האלקים הוא ירא"⁵.

כמה גדרים בכבוד חכמים

- פסוק מפורש בתורה: "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן"⁶.
- מצוה לדבר אליהם ועליהם בכבוד הראוי.⁷
- אומרת הגמרא: "מה כהן נוטל בראש, אף תלמיד חכם נוטל בראש"⁸.
- קדימות במסחר, בקבלת צדקה ובהתדיינות⁹.
- פטורים ממסים אחדים¹⁰.
- קורעים עליהם אפילו בחול המועד.¹¹

¹ רמב"ם תלמוד תורה ו א. וראה ספר המצוות עשין רט. על הגדרת חכם ראה שו"ע או"ח קלו א; שו"ע יו"ד שם ז; שו"ע יו"ד רמג ב בהגה. לגבי כל הלכה בנפרד יש לעיין מי נחשב לחכם. וראה שו"ת שבט הלוי ט שג טז: "ויראה לעני"ד אע"ג דלא כל התלמידים בגיל הזה הם בגדר ת"ח ע"פ שנתבאר שיעורו בשו"ע ופוסקים יו"ד ריש סי' רמ"ג, מכ"מ לענין זה שלא לזלזל בלומדי תורה מספיק אם לומדים תורה בלבד". וראה א"ת ערך כבוד חכמים. וראה סעיפים ריב רמח.

² בבלי מועד קטן טז ב. וראה תורת משה דברים יז טז. על השגחה מיוחדת על חסידים וצדיקים ראה מו"נ ג יח; פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כו יא.

³ רש"י בבלי סנהדרין צט ב ד"ה שכופר במה שכתוב בתורה.

⁴ שערי תשובה ג קמח.

⁵ כד הקמח, וראה ספר חרדים ט יב, שזו מצוה מדאורייתא. וע' הגדה של פסח מבית לוי, עמ' צג.

⁶ ויקרא יט לב.

⁷ ראה א"ת כבוד חכמים עמ' תקצז.

⁸ בבלי נדרים סב א. וראה הרא"ש נדרים סב א ד"ה לכל דבר שבקדושה: "לכל דבר שיראה גדול ומקודש". וראה רמב"ם תפילה יב יח; ברכות ה ט, ז א.

⁹ ראה שו"ע יו"ד רמג ד; שו"ע יו"ד רנא ט; שו"ע חו"מ טו ב; שו"ע חו"מ כח ה.

¹⁰ ראה סעיף רמח.

¹¹ ראה שו"ע או"ח תקמז ו.

• מצוה לכבדם גם לאחר מיתה.¹²

• מצוה לכבד גם את קרוביהם.¹³

מצוה לכבד כל חכם ובמיוחד חכם התורם לציבור.¹⁴ הבנימין זאב פוסק: "צורבא מרבנן... עומד בפרץ נגד עובר עבירות ומדריכו מדרך רעה לדרך טובה... כיון דהאיזנא לא אכשור דרי ראוי לנו להחזיק ידי העומדים נגד רשעי אומותינו ולהקדימם בכל דבר מצוה".¹⁵

כיבוד תלמידי חכמים תורם להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד כותב החינוך: "משרשי המצוה, לפי שעיקר היות האדם נברא בעולם הוא מפני החכמה, כדי שיכיר בוראו, על כן ראוי לבני אדם לכבד מי שהשיג אותה, ומתוך כך יתעוררו האחרים עליה".¹⁶ התוספות יום טוב מתאר את פולין בזמנו: "ולא יצא אדם בשבת וי"ט מבית הכנסת עד שהלך מתחילה הראש ישיבה ואחריו בני ישיבה שלו ואחר כך כל הקהל והיו מלוין אותו עד ביתו... ומזה נתקנאו כל החכמים והיו לומדים בתמידות, שיבואו גם כן לידי מעלה זו להיות ראש ישיבה באיזה קהלה, ומתוך שלא לשמה בא לשמה ומלאה הארץ דיעה".¹⁷

טובת הכלל כותב הרמב"ם: "וכן כבוד נושאי התורה תועלתו ברורה, כי אם לא יהיה להם הדור בנפשות לא יהו דבריהם נשמעים במה שהם מנחים אליו מן ההשקפות והמעשים".¹⁸ כותב האורחות צדיקים: "כשיש כבוד לחכמים הצדיקים והם עליונים, אז כל העם ישמעו לעצתם".¹⁹ כותב הראי"ה קוק: "תכלית הכבוד הראוי לגדולי העם כדי שתהיי השפעתם ניכרת ותרבה הדעת, כי דבריהם הנאמרים בחכמה ויראת ה' יהיו נשמעים ומזה תמשך הטובה השלמה אל הכלל כולו".²⁰

טובת המדינה כותב הפלא יועץ לפרנסי עיר: "ראוי לחלוק כבוד לזקנים ליטול מהם עצה על כל דבר, וכבר אמרו רבותינו: אם יאמרו לך זקנים לסתור ונערים לבנות שמע לזקנים, שסתירת זקנים בנין ובנין נערים סתירה".²¹

קידוש השם²² כותב האורחות צדיקים: "המכבד הצדיקים, כביכול, מעמיד ומקיים כוונת הקדוש ברוך הוא בבריאת העולם. והבוזה לתלמיד חכם ולירא שמים, בזה יבטל כוונת הקדוש ברוך הוא, והוא כמי שאמר: אין עבודתו עיקר!"²³

¹² ראה שו"ע יו"ד שדמ יח; שו"ע יו"ד שסא א; שו"ע יו"ד שנד א; שו"ע או"ח תרעא ג.

¹³ ראה א"ת ערך כבוד חכמים ז. כיבוד קרובי החכמים.

¹⁴ ראה סעיף רד. וראה סעיף רמח הערה 53.

¹⁵ שו"ת בנימין זאב רמג.

¹⁶ ספר החינוך רנו. וראה אמונה ובטחון ג כ.

¹⁷ יון מצולה עמ' 87. וראה רמב"ם תשובה י ד; ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה.

¹⁸ מו"נ ג לו.

¹⁹ ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה. וראה מש"כ החיד"א בספרו מראית העין, שבת קיט.

²⁰ עין איה ברכות ב פרק שביעי יב.

²¹ פלא יועץ ערך זקן. וראה שם ערך ממנה. וראה בבלי מגילה לא ב. וראה סעיף קלד.

²² ראה סעיף לא.

²³ אורחות צדיקים השער העשרים וארבעה. וראה שו"ת מהר"י ברונא קב.

מצוה לכבד תלמיד חכם גם אם נדמה שהוא אינו במדרגה של חכמים שהיו בדורות הקודמים. פוסק החפץ חיים: "... דכל תלמיד חכם הוא לפי הדור".²⁴

מצוה לכבד תלמיד חכם גם אם נדמה שהוא טועה.²⁵ פוסק מהר"י וייל: "אמת... דאירע עובדא לרבי שמואל באושפורק דבדק ריאה שהיה לה סירכא ולא הרגיש הסירכא ולא העברתי אותו. וטעמא דידענא ביה דירא שמים ולא אישתכח דדייק כוותיה בודאי משגה הוא".²⁶ כותב הסטייפלר: "מי שסובר שהשינוי משלטון נכרים לשלטון חפשים ורשעים מזרע ישראל הוא אתחלתא דגאולה אינו אלא טועה אבל לא רשע ח"ו... שיהא מותר לדבר עליו לה"ר ולבוזתו ברבים".²⁷

מצוה לכבד תלמיד חכם גם אם הוא חטא. כותב האגרות משה על תלמיד חכם זקן שנשק כלת נכדו: "הקנאים שכתבת שרצו לבטל השידוך בשביל זה הם רחוקים להחשיבם במעלת קנאים לשם השם יתברך... ועיין... דאף תלמיד חכם שסרח ונתחייב שמתא שצריך לזוהר בכבודו".²⁸ יחד עם זאת מצוה להוכיחו²⁹ בכבוד הראוי.³⁰

גדול שכרו של המכבד חכמים. אומרת הגמרא: "אמר רבא: דרחים רבן - הוו ליה בנין רבן, דמוקיר רבן - הוו ליה חתנוותא רבן, דדחיל מרבן - הוא גופיה הוי צורבא מרבן...".³¹ על עונשו של מי שמבזה חכמים פוסק הרמב"ם: "... לא חרבה ירושלים עד שבזו בה תלמידי חכמים... וכל המבזה את החכמים אין לו חלק לעולם הבא".³²

פוסק הרמב"ם: "עוון גדול הוא לבזות את החכמים או לשנאתן".³³ פוסק השבות יעקב: "וכל המביישו ושופך דמיו השומע נעשה כגואל הדם שמצוה בידו למחות ולגער בו במה דאפשר".³⁴ רבי אלעזר ב"ר שמעון נענש בידי שמים על כך שהוא שמע שמזלזלים בתלמידי חכמים צעירים ולא מוחה כראוי.³⁵

אין מצוה לכבד תלמיד חכם שמתנהג באופן שאינו ראוי. פוסק הרמב"ם: "שכל מקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרבי".³⁶ פוסק הרשב"א: "ומכל מקום, צריך לדקדק בדבר היטב,

²⁴ חפץ חיים, הלכות לשון הרע ח ד.

²⁵ ראה סעיף קצה.

²⁶ שו"ת מהר"י צו.

²⁷ קריינא דאגרתא א רג. וראה שו"ת ישועות מלכו או"ח ב: "ואפשר שמתנוצץ הגאולה".

²⁸ שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד סג בסוף.

²⁹ ראה סעיף קעט הערה 9.

³⁰ ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד צט. וראה שו"ת חתם סופר יו"ד נג. וראה סעיפים קמב קצה.

³¹ בבלי שבת כג ב.

³² רמב"ם תלמוד תורה ו יא. וראה רמב"ם תשובה ג יד; שערי תשובה ג קמו; שם ג קנה; שו"ע יו"ד רמג ו, וא"ת ערך אפיקורס. וראה שו"ע יו"ד רמג ז. וראה רש"י שמואל ב כ כא ד"ה נשא ידו במלך דוד: "במלך אפילו אינו דוד חייב מיתה, ובדוד אפילו אינו מלך חייב מיתה.. כך נדרש במדרש קהלת".

³³ רמב"ם תלמוד תורה ו יא. וראה רמב"ם תשובה ג יד; שערי תשובה ג קמו; שם ג קנה; שו"ע יו"ד רמג ו, וא"ת ערך אפיקורס. וראה שו"ע יו"ד רמג ז.

³⁴ שו"ת שבות יעקב א יא.

³⁵ ראה בבלי בבא מציעא פד ב.

³⁶ רמב"ם תלמוד תורה ה ג.

שיהא אותו ת"ח נוהג כשורה, הולך בנחת עם הבריות, ומשאו ומתנו באמונה עמהם, כדרך של תלמידי חכמים. הא לאו הכי, הוא עצמו מבזה עצמו, ומבזה תורתו, ומשניא עצמו ותורתו, ואין אחרים חייבים בכבודו.³⁷ פוסק השלחן ערוך: "תלמיד חכם המזלזל במצוות ואין בו יראת שמים, הרי הוא כקל שבצבור",³⁸ ומוסיף החיד"א: "... פירוש שיש בידו עון חילול השם שהוא חמור מאד, ועוד שההמון למדים ממנו, דילפי מקלקלתא, והוא חוטא ומחטיא, ונשא הצעי"ר עליו את כל עונותם".³⁹

תלמיד מצווה לנהוג כלפי רבו בגיוני כבוד מיוחדים⁴⁰ ובמיוחד כלפי רבו מובהק,⁴¹ אשר רוב חכמתו ממנו.⁴² תלמיד רשאי לנדות את מי שפגע בכבוד רבו.⁴³

על תלמיד חכם לתת דוגמא למופת בכל הליכותיו ולנהוג באופן המעורר כבוד.⁴⁴ הוא אינו רשאי לעשות מעשה שיגרום לו בזיון.⁴⁵

לכל חכם יש סמכות לנדות את המזלזלים בכבודו.⁴⁶ פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם שבזהו או חרפו אדם בפרהסיא אסור לו למחול על כבודו ואם מחל נענש שזה בזיון תורה אלא נוקם ונטור הדבר כנחש עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו".⁴⁷

בית דין כופה קימה לפני חכמים⁴⁸ ומנדה את מי שמבזה אותם.⁴⁹ המבייש תלמיד חכם משלם קנס ליטרא דדהבא.⁵⁰

³⁷ שו"ת הרשב"א ב רצא.

³⁸ שו"ע יו"ד רמג ג. וראה שו"ת תשב"ץ א קמו שאין לנהוג כבוד בתלמיד חכם שאינו ירא שמים.

³⁹ ברכי יוסף, שוירי ברכה שו"ע רמב ס"ק ב. וראה סעיף קצה.

⁴⁰ ראה מחזור ויטרי תכו: "דרשינן את ה' אלקיך תירא' לרבות תלמידי חכמים. בכל שעה. וכל שכן שחייב לירא את רבו". ראה א"ת ערך כבוד רבו עמ' תרעו – תרעח, וכן שם ו. כיבוד רב שאינו מובהק.

⁴¹ על הבחנה בין רבו סתם ובין רבו מובהק ראה שו"ע או"ח תעב ה.

⁴² ראה שו"ע חו"מ רסד ב. וראה שו"ע יו"ד רמב ל: "שרוב חכמתו ממנו" וראה א"ת ערך כבוד רבו; מורא רבו.

⁴³ ראה שו"ע יו"ד שלד טז.

⁴⁴ ראה רמב"ם דעות ה יג.

⁴⁵ ראה תורת משה פרשת תרומה ד"ה ועשו. וראה בבלי תענית יד ב: "אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו" – וב(מיוחס ל)רש"י שם ד"ה רשאי ליפול על פניו: "לבזות עצמו בפני הצבור, שאם לא יענה יחרפוהו", וראה שו"ע או"ח קלא ח. וראה רמב"ם דעות ה ט: "מלבוש תלמיד חכם מלבוש נאה ונקי... ולא מלבוש עניים שהוא מבזה את לובשיו". וראה שו"ע חו"מ רסג ג בענין חכם וזקן שמצאו אבידה: "... ויש חולקין ואוסרין להחזיר, הואיל ואינו לפי כבודו, אלא אם רוצה ליכנס לפניו מן השורה ישלם מכיסו". כיו"ב ראה שם רעב ג. וראה שו"ת הרשב"א א פד שתלמיד חכם שבא למקום שאין מכירים אותו חייב להודיע להם שהוא תלמיד חכם כדי שיקימו את המצוות הנוגעות לכבודו.

⁴⁶ ראה שו"ע יו"ד רמג ח. על עונש נדוי ראה סעיף קפ.

⁴⁷ רמב"ם תלמוד תורה ז יג. ראה שו"ת שבות יעקב א קפב; שו"ע חו"מ כז ב; עינים למשפט ברכות יט א ד"ה צורבא מרבנן.

⁴⁸ ראה העמק שאלה שאילתא קא אות ה.

⁴⁹ ראה רמב"ם תלמוד תורה ו יד: "על עשרים וארבעה דברים מנדין את האדם בין איש בין אשה ואלו הן: (א) המבזה את החכם ואפילו לאחר מותו".

⁵⁰ ראה רמב"ם תלמוד תורה ו יב; רמב"ם חובל ומזיק ג ה.

לבית דין סמכות אף להעניש שלא מן הדין. פוסק מהר"י ברונא: "... פשיטא דאי פקרו מאן דהו בתלמיד חכם וראו חכמי הדור לקונסו לפי העת ולצורך שעה למיגדר מילתא פשיטא ליה דאיהו בראש הקונסים להו".⁵¹

בית דין מצווה לכבד חכמים גם כאשר הם סרחו. פוסק הרמב"ם: "חכם זקן בחכמה וכן נשיא או אב בית דין שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם אלא אם כן עשה כירבעם בן נבט וחביריו אבל כשחטא שאר חטאות מלקין אותו בצנעה".⁵²

על הפרנסים לכבד כל חכם וחכם. פוסק הרמב"ם "מצוה על המלך לכבד לומדי התורה וכשיכנסו לפניו סנהדרין וחכמי ישראל יעמוד לפנייהם ויושיבם בצדו וכן היה יהושפט מלך יהודה עושה אפילו לתלמיד חכם היה עומד מכסאו ומנשקו וקורא לו רבי ומורי".⁵³

על הפרנסים לחזק את מעמד החכמים בקרב הציבור. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "כיצד העם יושבין בבתי כנסיות, הזקנים יושבין ופניהן כלפי העם... וכל העם יושבין שורה לפני שורה... עד שיהיו פני כל העם כלפי הקודש וכלפי הזקנים וכלפי התיבה".⁵⁴

במעהרין תקנו עדיפויות בעליה לתורה לתלמידי חכמים.⁵⁵

בשעה שהם מקבלים תקנות על הפרנסים לבחון את השלכותיהן על כבוד חכמים. זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "היה העד חכם גדול והיה בבית דין פחות ממנו בחכמה, הואיל ואין כבודו שילך לפנייהם עשה של כבוד תורה עדיף ויש לו להמנע...".⁵⁶

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "תלמידי חכמים אינם יוצאין בעצמן לעשות עם כל הקהל בבנין וחפירה של מדינה וכיוצא בהן כדי שלא יתבזו בפני עמי הארץ".⁵⁷

כיום תקפה המצוה לכבד חכמים. פוסק הרב עובדיה יוסף: "גם בזמן הזה הרואה תלמיד חכם גדול, המופלג בתורה וביראת ה' ומורה הוראות בישראל, יש לברך עליו בשם ומלכות".⁵⁸

על האיסור לבזות תלמיד חכם כותב החפץ חיים: "אך היצר הרע מסית לאדם דלא שיד כלל דין מבזה תלמיד חכם רק בזמן הגמרא שהיו חכמים ביותר אבל לא על אלו שבזמננו, והוא טעות גמור, דכל תלמיד חכם הוא לפי הדור, ואפילו בזמננו אם הוא רק ראוי להורות ויגע בתורה נקרא תלמיד חכם, והמבזה אותו אפילו בדברים בעלמא ואפילו שלא בפניו עון פלילי הוא וחיב נדוי".⁵⁹ כותב הראי"ה קוק: "ובדורנו זה שכבוד התורה מושפל עד עפר בעוה"ר, יש יותר לעשות חומרות וגזירות בזהירות בכבוד התורה מכל החומרות שבעולם".⁶⁰ כותב הרב יוסף אליהו על

⁵¹ שו"ת מהר"י ברונא קג. וראה חזו"א סנהדרין כ י: "נראה דכל הני דמצינו בגמרא אמוראי דקללו היה הדבר חובה להיות כבוד התורה קבועה בלבבות ושלא יתרגלו בזלזול כבוד החכמים".

⁵² רמב"ם תלמוד תורה ז א. וראה רמב"ם יום טוב א כב.

⁵³ רמב"ם מלכים ב ה.

⁵⁴ רמב"ם תפילה ונשיאת כפים יא ד.

⁵⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד בושפיץ ת"פ לפ"ק תקעב (ד).

⁵⁶ רמב"ם עדות א ב.

⁵⁷ רמב"ם תלמוד תורה ו י. מהקרית ספר מוכח שהפטור הוא מדרבנן.

⁵⁸ ילקוט יוסף, הלכות כיבוד אב ואם כבוד רבו ות"ח עמ' תשיב. וראה חיי אדם סג ח.

⁵⁹ חפץ חיים, הלכות לשון הרע ח ד.

⁶⁰ שו"ת אורח משפט קיב.

הרש"ז אויערבאך: "בזהירותו הגדולה בכבוד כל אדם, חרד ביותר לכבודם של נושאי התורה, ולא השלים עם פגיעה כלשהי בכבודם. כאן, לא חשש שמא יפגע השלום, והיה מגן בעוז על כבודו של כל רב, ללא כל הבדל זרם והשקפה. רבנים, גרס רבנו, אינם 'שייכים' למפלגה כלשהי, ויש להגן על התורה שבהם בכל מקרה".⁶¹

עם זאת, בשל ירידת הדורות בקרב חכמים⁶² פוסק הרמ"א בהלכות כבוד רבו ותלמיד חכם: "אין דין תלמיד חכם בזמן הזה לענין שיתן לו המבייש ליטרא דדהבא".⁶³ פוסק הרמ"א בהלכות קריעה: "י"א שאין קורעין על חכם, אלא אם כן הוא רבו...".⁶⁴ ומבאר הש"ך: "... דעתה בעונינו אין תלמיד חכם, דהא אין יודע אפילו במסכת כלה".⁶⁵ הפוסקים חוככים בדעתם אם לתלמיד חכם בימינו יש זכות לנדות לכבוד עצמו,⁶⁶ האם עליו להתדיין לפני קטנים ממנו,⁶⁷ האם על בית דין להקדים את דינו,⁶⁸ האם לקרוע עליו במועד,⁶⁹ האם לנהוג בו דיני אבלות נוספים,⁷⁰ ועוד.⁷¹

הרש"ז אויערבאך דן בענין קדימה של תלמידי חכמים בתור: "אילו היו הסדרים מתוקנים וכולם היו מבינים את ערכם של תלמידי חכמים, היה צריך להקדים, אך מכיון שזה לא ברור ומוכן לציבור, צריך גם לקבל את התלמיד חכם לפי הסדר של התור, כדי שלא יצא מזה חילול השם".⁷²

על דין רבו מובהק כותב ערוך השלחן: "בזמנים האלה שלימודינו בספרים וכל התלמוד כתוב לפנינו וכן כל החידושים וכל הפוסקים כתובים לפנינו... תלמיד מובהק לא שייך עתה אלא אם כן למד בישיבתו רבות בשנים וקיבל ממנו דרכה של תורה הן בבקאות והן בסברות ישרות כידוע".⁷³

⁶¹ שיחות ליום הכפורים, קונטרס התורה המשמחת עמי שנו. וראה סעיף קצה.

⁶² ראה סעיף עו.

⁶³ שו"ע יו"ד רמג ז בהגה. מדברי שו"ת מהרי"ט חו"מ מז נלמד כי יש שתי שיטות בסיסיות לגבי ליטרא דדהבא, שיטה הסוברת שכבוד תלמיד חכם תלוי לא בידע כי אם בשקידה בתורה, ושיטה הסוברת שכבוד תלמיד חכם תלוי רק בידע. נחלקו הדעות בביאור השיטה השניה. לדעת הריב"ש גם בימינו יש מי שנחשב כחכם לגבי ליטרא דדהבא, ואילו לדעת המהרי"ק שאין כלל חכמים מעין אלה בימינו. נמצא שהרמ"א פוסק כמהרי"ק.

⁶⁴ שו"ע יו"ד שמ ז.

⁶⁵ ש"ך שו"ע יו"ד שמ ס"ק יז. ראה ש"ך שו"ע יו"ד רנא ס"ק טז שבזה"ז לא מקדימים ת"ח לכסות לע"ה להחיות.

⁶⁶ ראה שו"ע יו"ד רמג ח בהגה. וראה גם שו"ע יו"ד שלד מז בהגה. מעיר הרב נבנצל: "נלעני" דבדורנו עדיף שימחול, דהנדוי עלול להזיק יותר משיועיל". וראה צואה מחיים ט שתי"ח לא ינדה בעבור כבודו.

⁶⁷ ראה שו"ע חו"מ ז ו בהרחבה א"ת עמי תרלח ואילך.

⁶⁸ ראה סמ"ע על שו"ע חו"מ טו ס"ק ד וראה פתחי תשובה שם ס"ק א.

⁶⁹ ראה שו"ע או"ח תקמז מ"ב ס"ק יב.

⁷⁰ ראה, לדוגמא, ערוך השלחן שנג ב בענין הנחת ספר תורה על מטתו, או להקפיד להוציאו במטה שמת בה.

⁷¹ לגבי מצות עונה ראה משנה ברורה שו"ע או"ח רמ ס"ק ו: "... דלפי הדור הוא תלמיד חכם".

⁷² ועלהו לא יבול עמי לג. וראה שם עמי פג בענין פרוטקציה לתלמיד חכם בעיריה. וראה סעיף סז.

⁷³ ערוך השלחן יו"ד רמב כא. וראה שו"ת דברי יציב יו"ד קלא; שו"ת תשובות והנהגות ה רעה.

רד. ההנהגה הרוחנית

מצוה לכבד מנהיגים רוחניים הן משום היותם תלמידי חכמים והן בשל מעמדם הציבורי.¹

נשיא ואב בית דין פוסק הרמב"ם: "ראה אב בית דין עומד מלפניו משיראנו מרחוק מלא עיניו ואינו יושב עד שיעבור מאחוריו ארבע אמות. ראה את הנשיא עומד מלפניו מלא עיניו ואינו יושב עד שישב במקומו או עד שיתכסה מעיניו".² פוסק תרומת הדשן: "... דעדיף ואלים כח הנשיא על כל ישראל לזהר בכבודו ומוראו, מכח הרב על התלמיד".³

יש לכבד נשיא ואב בית דין גם אם נדמה שהם פחות חכמים מחבריהם שהיו בדורות קודמים. פסוק מפורש בתורה: "ועמדו שני האנשים אשר להם הריב לפני ה' ",⁴ ומפרש רש"י: "לפני ה' - יהי דומה להם כאילו עומדין לפני המקום... 'אשר יהיה בימים ההם' - יפתח בדורו כשמואל בדורו, צריך אתה לנהוג בו כבוד".⁵

יש לנהוג כבוד בנשיא שהעבירוהו מנשיאותו,⁶ ובנשיא ובאב בית דין לאחר מותם.⁷ כותב הר"ן: "... שכשם שכהן מטמא למת מצוה מפני שאין לו מי שיתעסק בקבורתו כך מטמא לנשיא שמפני שכבודו מרובה אין בכל המתעסקין בו די לפי כבודו".⁸ שורפים על הנשיאים כדרך ששורפים על מלכים.⁹

פסוק מפורש בתורה: "... ונשיא בעמך לא תאור".¹⁰

החובה לכבד את מעמד הנשיאות מוטלת גם על הנשיא עצמו.¹¹

דיין פוסק הרמב"ם: "נצטוו הציבור לנהוג כבוד בדיין שנאמר: 'ואצוה אתכם' זו אזהרה לציבור שתהא אימת הדיין עליהן".¹²

פוסק הרמב"ם: "כל המקלל דיין מדייני ישראל עובר בל"ת שנאמר 'אלוהים לא תקללי'".¹³

¹ ראה א"ת ערך כבוד חכמים. הדיון שלפנינו הוא רק במה שמיוחד להנהגה הרוחנית.

² רמב"ם תלמוד תורה ו.ו.

³ תרומת הדשן פ"כ רנב. נראה שכל אחד צריך להתייחס לנשיא כאל רבו מובהק, ראה שו"ע יו"ד שעד יא. וראה חידושי בתרא על חידושי המסביר במסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין קמו, שלדעת הרב סולובייצ'יק: "סנהדרין גדולה חשיב רבו מובהק של כלל ישראל". לשיטה זו יש לעיין האם יש גדר כבוד מיוחדים לנשיא הסנהדרין. וראה ספק דומה של המנ"ח בענין כה"ג מצוה רסט ס"ק א. על היחס לרב מובהק ראה סעיף רג.

⁴ דברים יט ז.

⁵ רש"י דברים יט ז.

⁶ ראה תוספות ישנים בבלי יומא יג א ד"ה הלכה כר' יוסי. מסתבר מאד, שהוא הדין לגבי אב בית דין. בענין קריעה על נשיא ראה שו"ע יו"ד שמ ז. על הספד לנשיא ראה שו"ע יו"ד שדמ יח ועוד. על קריעה מיוחדת לאב בית דין ראה שו"ע יו"ד שמ ז. על הספד לאב"ד ראה שו"ע יו"ד שדמ יח ועוד.

⁷ ר"ן על כתובות דף סא ב מדפי הרי"ף. וראה רש"י בבלי פסחים ע ב ד"ה דמית נשיא.

⁸ ראה בירור הלכה עבודה זרה יא א ציון ב ג. וראה סעיף רא הערה 54.

⁹ שמות כב כז. וראה רמב"ם סנהדרין כו ב: "... ואם קלל דיין לוקה שתים, ואם קלל נשיא לוקה שלש". וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות שם.

¹⁰ ראה ירושלמי סנהדרין ב ו: "ר' יוחנן סלק גבי ר' יודן נשייא נפק לגביה בחלוקא דכיתנא אמר ליה חזור ולבוש חלוקך דעמרא משום מלך ביופיו וגוי".

¹¹ רמב"ם סנהדרין כה ג.

¹² רמב"ם סנהדרין כו א.

¹³ רמב"ם סנהדרין כו א.

למרות חכמתם ומעמדם מצוה להוכיח דיינים בדרך של כבוד במקרה שהם טעו. הירושלמי אומר: "תירגם יוסי מעוני בכנישתא בטיבריה... 'ובית המלך האזינו כי לכם המשפט'... עתיד אני לישיב עמחן בדין ולפסקן ולאבדן מן העולם שמע ר' יודן נשייא וכעס".¹⁴ השו"ע פוסק בענין בית דין שהתיר נדרים שלא כדין: "... ומיהו הבית דין שנוקק לכך, ראוי ליסרו ולהוכיחו".¹⁵

כותב הנצי"ב: "ברכה מצויה בזמן שמכבדין את הדיינים".¹⁶

דיין שנתמנה שלא כדין אינו ראוי כלל לכבוד. פוסק הרמב"ם: "כל דיין שנתן ממון כדי שיתמנה אסור לעמוד מפניו וצו חכמים להקל אותו ולזלזל בו".¹⁷

על הדיינים מוטלת לשמור על כבוד מעמד הדיינות. פוסק המחבר: "וגם הוא לא יתבזה ולא ינהוג קלות ראש בפניהם שכיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור לו לעשות מלאכה בפני ג' כדי שלא יתבזה בפניהם וק"ו שאסור לו לאכול ולשתות ולהשתכר".¹⁸

על דיינים לשמור על כבוד בית הדין הן שלהם והן של אחרים.¹⁹ כותב המדרש שמואל: "כי אין ראוי לבית דין אחר שגזרו שישבו אחר ממה שגזרו כי ראוי לחוש לזילותא דבי דינא וכן אמרו הרגו אין נהרגין כי אין ראוי שיצא קול על בית דין שעשו שלא כהוגן ודנו אדם להריגה שלא כדין".²⁰

על דיינים להעניש את הפוגע בכבודם. פוסק הרמב"ם: "אף על פי שיש לו לדיין או לנשיא למחול על כבודו אינו יכול למחול על קללתו...".²¹ כותב הראי"ה קוק: "אף על פי שהענוה והסבלנות היא טובה מאד מכל מקום לפעמים צריך לעמוד דוקא על שורת המשפט, ולהקפיד על הכבוד כשהשעה צריכה לכך, ואז אסור למחול".²²

נביא הרמב"ם פוסק: "ואין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בחכמה".²³ מכאן שיש לכבד נביא כשאר תלמיד חכם.²⁴ לדעת הרב שטרנבוך כל אחד חייב בכבודו של נביא כדרך שתלמיד מצווה לכבד את רבו.²⁵

כותב הרב יעקב בן חביב: "אין ראוי לנביא שיזלזל בכבודו...".²⁶

¹⁴ ראה ירושלמי סנהדרין ב.ו. וראה שם שעוד חכמים הוכיחו את הנשיא.

¹⁵ שו"ע יו"ד רכח כ.

¹⁶ העמק דבר דברים יז.ח.

¹⁷ רמב"ם סנהדרין ג.ט. וראה שו"ע חו"מ ח.ב ובאחרונים שם, וראה מש"כ המהרש"א סנהדרין ז.ב ד"ה בשביל כסף וזהב כו'. הוא הדין לדיין המחלל את השם וכד', ראה סעיף רג.

¹⁸ שו"ע חו"מ ח.ד.

¹⁹ ראה שו"ת מהריב"ל ג.יד.

²⁰ מדרש שמואל על אבות א.א בשם הרב שם טוב ו' שם טוב. וראה א"ת ערך זילותא דבי דינא.

²¹ רמב"ם סנהדרין כו.ו. וראה ועלהו לא יבול ב. עמי רעז (15).

²² באר אליהו הלכות דיינים סוף סימן כז.

²³ רמב"ם יסודי התורה ז.א.

²⁴ ראה בבלי כתובות קה.ב: "ואיש בא מבעל שלישה ויבא לאיש האלהים לחם בכורים... וכי אלישע אוכל בכורים הוה? אלא לומר לך: כל המביא דורון לתלמיד חכם - כאילו מקריב בכורים".

²⁵ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב.תנא. לא מצאנו כל הוראה להתאבל על מות נביא בדומה להוראה הנוגעת לנשיא או לאב בית דין וצ"ע. לא מצאנו לאו מיוחד למקלל נביא.

²⁶ הכותב, עין יעקב ברכות י.א ד"ה לעשות פשרה בין שני צדיקים.

כהן גדול פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "הכהן הגדול מאחיו מלמד שנוהגין בו גדולה יתירה".²⁷ פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "המלך עומד לפני כהן גדול".²⁸ חכמים קבלו תקנות הנוגעות לכבודו של כהן גדול.²⁹ כהן גדול מצווה לשמור על כבוד הכהונה הגדולה.³⁰

כהן הדיוט כותב הרמב"ם: "נצטוינו לכבד זרע הכהנים לנשאים ולרוממם".³¹ מצוה להקדימם בכל דבר שבקדושה.³²

פוסק הריב"ש: "ואחר שהיא מ"ע מן התורה לכבד הכהן, ולהדרו על שאר העם, הדבר ברור שהמחרף אותו ראוי ליענש יותר משאם חרף א' משאר העם".³³

מצוה לכבד כהנים גם אם נדמה שהם בדרגה פחותה משל הכהנים בדורות הקודמים. אומר המדרש: "ובאת אל הכהן אשר יהיה בימים ההם, זו היא שאמר רבי יוסי הגלילי וכי תעלה על דעתך כהן שאינו בימך, אלא כהן שהוא כשר, וכן הוא אומר 'אל תאמר מה היה שהימים הראשונים וגו'".³⁴ מצוה לכבד כהן גם אם הוא עם הארץ.³⁵

כותב הרמב"ם: "... וקדשתו – בעל כרחו. ר"ל כי זה צווי נצטוינו בו ואינו בבחירת הכהן".³⁶ אין מצוה לכבד כהן בעל עבירות.³⁷

לוי יש לכבד לויים בכמה ענינים.³⁸

גדול הדור פוסק השלחן ערוך: "אם הוא מופלג בחכמה אפילו אינו רבו דינו כרבו מובהק", ומוסיף הרמ"א: "מי שהוא גדול הדור ומפורסם בדורו בכך, נקרא מופלג בחכמה".³⁹ החפץ חיים מורה שיש להזהר באיסור לשון הרע על גדול הדור יותר מאשר על שאר כל חכם.⁴⁰

²⁷ רמב"ם כלי המקדש ה. ג. וראה שם הלכה יד; רמב"ם תמידין ומוספים ד יד ושם עבודת יום הכפורים ב. ה.

²⁸ רמב"ם מלכים ב. ה.

²⁹ ראה רמב"ם כלי המקדש ה יד.

³⁰ ראה לדוגמה רמב"ם כלי המקדש ה ג ושם עדות א ג. דיון בשאלה אם כהן או כהן גדול רשאים למחול על כבודם ראה חמדת ישראל קונטרס נר מצוה עשין ט (דף ב א). וראה הערה 36.

³¹ ספר המצוות מצות עשה לב. ראה מו"נ ג מט שמקצת מן המצוות המוטלות רק על הכהנים הן מחמת כבודם.

³² ראה שו"ע או"ח רא ב וראה מג"א שם ס"ק ד. ראה שו"ת מהרשד"ם חלק יו"ד סימן רלט, שעדיף לקחת מוהל שהוא כהן. בדבר העדפת רב כהן או לוי ראה סעיף קו הערה 113. וראה חשוקי חמד על כתובות עמ' קפא - קפב, שעדיף ללמוד ממלמד כהן. על העדפת ש"צ כהן או לוי ראה מ"ב שו"ע או"ח נג ס"ק לו. וראה מרומי שדה נדרים סב א שלא מצאנו שמקדימים דינו של כהן. וראה חשוקי חמד בכורות ד א ד"ה האם יש ענין לכבד את הכהנים בהכנסת ספר תורה.

³³ שו"ת הריב"ש צד. וראה כנסת הגדולה חו"מ תכ הגהות הטור מח. התורה לא אסרה בלאו קללת כהן, אבל המבזה כהן עובר על וקדשתו, ראה חפץ חיים פתיחה עשין ט.

³⁴ ילקוט שמעוני על התורה פרשת כי תבא תתקלח.

³⁵ ראה ספר החינוך מצוה רסט, שאין מצוה לכבד כהנים עבריינים ומדבריו ניתן להסיק שיש מצוה לכבד כהנים עמי הארץ. וראה משנה ברורה סימן רא ס"ק יא.

³⁶ רמב"ם ספר מצוות עשין לב. וראה משך חכמה ויקרא כא ח.

³⁷ ראה ספר החינוך מצוה רסט. וראה מנ"ח שם.

³⁸ ראה ספר החינוך מצוה שעט: "וזה שנהגו בגליות היום להוציא ספר תורה לקראת מלכי האומות אין זה בחיוב מצוה זו כלל, שכל בני ישראל רשאים לישא אותו. ואם מדרך כבוד התורה יבחרו גם היום שישאוהו מבני לוי, תבוא עליהם ברכה". וראה משנה ברורה סימן רא יג; שו"ת יביע אומר ו או"ח כד.

³⁹ שו"ע יו"ד רמד י. וראה שו"ע או"ח תעב ה. וראה א"ת ערך כבוד רבו, מורא רבו, עמי תשא. וראה סעיף טז. מפסק זה ניתן להסיק שחכם אינו רשאי להורות בטרם יקבל רשות לכך מגדול הדור, אך לא מצאנו שמורה

רב מדינה ומרא דאתרא רב מדינה ומרא דאתרא נדונים כרבו של כל אזרח ותושב.⁴¹ שנינו: "הוי קל לראש ונוח לתשחורת",⁴² ומבאר החיד"א: "יש לפרש 'הוי קל לראש' - לרב שבעירו, דמשמיה אוקמוה והוי קל כנשר לקיים גזרותיו; 'ונוח לתשחורת' - הם תלמידיו כי כל מלאכה שהעבד עושה לרבו תלמיד עושה לרבו. וצריך להיות רצוי להם לכבוד הרב".⁴³

על האיסור לבזות את מרא דאתרא כותב החפץ חיים: "כי על ידי שהוא משפיל את כבוד הרב לא יהיו דבריו נשמעין אחר כך לאנשי העיר כשיצום על עניני התורה והמצוות".⁴⁴

כותב הפלא יועץ: "אם ארע שלקחו לראש איש קשה בעל חמה ובעל מדות קשות צריכים בני העיר לגלגל עמו על פי מדותיו ולסבל אותו ושלא להכעיסו ושלא להרבות במחלוקת...".⁴⁵ כנסת הגדולה פוסק שאם מרא דאתרא נדה שלא כדין אין להחציף פנים ולומר אדרבא, ואם השיב אין בדבריו מאומה.⁴⁶

בקהילות נהגו לכבד את מרא דאתרא באופנים שונים.⁴⁷ מרא דאתרא היה יושב ליד הש"ץ כשפניו כלפי הקהל; ש"צ היה ממתין עד שמרא דאתרא יסיים תפילת שמונה עשרה;⁴⁸ מרא דאתרא היה עולה לתורה בתדירות,⁴⁹ ובכמה מקומות קבעו אילו עליות הוא מקבל.⁵⁰ הוא היה סופר את ספירת העומר,⁵¹ ועובר לפני התיבה בימים נוראים.⁵² מרא דאתרא היה מכובד בעשית חופה וקידושין⁵³ ובסנדקאות.⁵⁴

עם זאת, מותר ומצוה להוכיח בכבוד הראוי גם את מרא דאתרא.⁵⁵

פוסק החתם סופר: "במקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לרב ורבנים הסמוכים...".⁵⁶

הוראה בימי המשנה צריך היה לקבל את רשות הנשיא להורות, וצ"ע. וראה ברכי יוסף על שו"ע או"ח תעב ס"ק ו שדן בדברי הרמ"א שגדול הדור הוא גם המופלג בחכמה. וראה שו"ת יחוה דעת ג עג.

⁴⁰ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ט באמ"ח ז. וראה שו"ת הרב"ז א קלג, שדיני אבלות על גדול הדור שונים מדיני אבלות על נשיא.

⁴¹ ראה שו"ת הרלב"ח ל: "נראה לעניות דעתי לומר כי בכל מקום שהוזכר כבוד הרב לאו דווקא שיהיה רבו אלא כל שהוא אדם גדול ורב בדורו ובעירו הרי הכל חייבים בכבודו כאילו היה רבו".

⁴² משנה אבות ג יב.

⁴³ חסדי אבות וראשי אבות על אבות ג יב. וראה שו"ת תשובות והנהגות א שו. הרב שטרנבוך מצייין לגבורות ה' פרק מח.

⁴⁴ חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל ב הערה על סעיף יב. וראה שם הלכות לשון הרע כלל ח ד. וראה החפץ חיים חייו ופעלו ב עמ' 584 – 585.

⁴⁵ פלא יועץ ערך משפט ודין.

⁴⁶ ראה שיירי כנסת הגדולה על שו"ע יו"ד שלד הגהות ב"י ס"ק סג.

⁴⁷ ראה "כתבי מנוי לרבנות", זכור לאברהם קובץ תורני תשנ"ט עמ' תקכד - תריד.

⁴⁸ שו"ע או"ח קכד מ"ב ס"ק יג.

⁴⁹ מן הגנזים ב, תקנות באסקוויץ לו, עמ' 99.

⁵⁰ ערוה"ש או"ח קלו ב פוסק שמרא דאתרא עולה לשלישי, אולם היו מקומות שכבדו אותו בעליות אחרות.

⁵¹ שו"ת תשובות והנהגות א שי.

⁵² ראה שו"ת מהרי"א א קעג.

⁵³ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תשנא. אמנם תקנה זו נתקבלה גם בשל השלכותיה הכלכליות ואכמ"ל.

⁵⁴ ראה שו"ת חתם סופר או"ח קנח.

⁵⁵ ראה, לדוגמא, תוסי' בבלי בבא בתרא י ב ד"ה עליונים למטה. על מצות תוכחה ראה סעיף קעד.

⁵⁶ שו"ת חתם סופר חו"מ כא.

על מרא דאתרא להעניש את הפוגע בכבודו. ספר נהר מצרים כותב: "אם ביזהו בפרהסיא אסור להחכם וכל שכן לרב העיר למחול, ואם מחל נענש על זה שזהו בזיון התורה רק יהיה נוקם ונוטר עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו".⁵⁷

בית דין כופה לכבד דיינים ומעניש את מי שמקללם.⁵⁸ פוסק הרשב"א: "העיז איש רשע בפניו לחרפו אשר לא כדת והיתה השעה צריכה לכך לקנוס את הרשע על פי גזרת הקהל כדי לעשות סייג לצבור שתהא אימת הדיין מוטלת עליהם לשום שמים, הדין עמו".⁵⁹ פוסק המחבר: "היו העם מבעטין בכבוד התורה ובדיינים הואיל ופקרו העם בדבר, צריכים לחזק ולענוש כפי מה שיראה להם".⁶⁰

בית דין מעניש את המבזה את מרא דאתרא או את מורה ההוראה.⁶¹ פוסק השו"ע: "מי שהעידו עליו שביזה ת"ח, אפילו בדברים אפילו שלא בפניו, בית דין היו מנדין אותו, ומעיר הרמ"א: "אבל אין דין ת"ח בזמן הזה לענין שיתן לו המבייש ליטרא דדהבא".⁶² מוסקיף הבאר משה: "רב הממונה להורות לקהל בודאי דינו כדין ת"ח והרמ"א לא אמר דינו אלא על תלמיד חכם סתם אבל לא כן על ת"ח הממונה לרב להורות ולדון מהקהל".⁶³

אין מצוה לפרנסים בנדון דידן זולת ההוראה הכללית לכבד תלמידי חכמים ובמיוחד אלו הממונים על הציבור, ולהחדיר בקרב הציבור את התודעה שיש לכבדם.⁶⁴

על הפרנסים לזום תקנות המיועדים לטפח את כבוד המנהיגים הרוחניים. בליטא תקנו: "איזה רב שידחה מהרבנות שלו וידור באותו הקהילה שה"י שם אב"ד, אף שיה"י לו כל המו"מ (בעולם) אין להחוכרים ולא להקהל להשביעו כמו לשאר בעלי בית כי אם מגיע לו קבלת חרם מהראב"ד".⁶⁵

על הפרנסים להחמיר בענישה בעת הצורך. בליטא תקנו: "איש אשר יזלזל את האב"ד או אחד מז' טובי העיר או הדיין בשעה שהוא יושב על משמרתו, יעשו עליו האחרים דין ומשפט חרוץ בקנס ועונש נגלה מיד, טרם יצא ויפטר מבית דין".⁶⁶ ביורונה נתקבלה החלטה: "שתהיה אימת מכ"ת הב"ד יצ"ו על כל בני הק"ק יצ"ו ולא יזלזלו בכבודם וגם לא לאחרים בפניהם...".⁶⁷

בשעה שהפרנסים מתקנים תקנות עליהם לשקול את משמעותן על כבוד ההנהגה הרוחנית. בפוזנא תקנו: "בענייני המלבושים כסף וזהב... מוטל על האלופים הקהל לגזור בגזירתם בכל חומר ותוקף ועוז.... ואין חוץ רק אמ"ו הגאון אב"ד ור"מ נר"ו והרבנית הגבירה שתח"ו...".⁶⁸

⁵⁷ נהר מצרים ח"א הלכות כבוד רבו י.

⁵⁸ ראה רמב"ם סנהדרין כו א.

⁵⁹ שו"ת הרשב"א ז תצו.

⁶⁰ שו"ע חו"מ כז ב.

⁶¹ ראה סעיף רג.

⁶² שו"ע יו"ד רמג ז.

⁶³ שו"ת באר משה ו קסא. וראה גם שו"ת מהרי"ט חו"מ מז.

⁶⁴ ראה רש"י על במדבר יא טז: "ויתצבו שם עמך" - כדי שיראו ישראל וינהגו בהם גדולה וכבוד...".

⁶⁵ פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א תתקצה.

⁶⁶ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח קנב.

⁶⁷ פנקס קהל וירונה ב תקצב, החלטה משנת שני"ד לפ"ק.

⁶⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קכט החלטה משנת תצ"ז לפ"ק.

הוא הדין למורי הוראה. החתם סופר פוסק: "... ויען שב יעקב מתיר בהפסד מרובה אם כן אין לנו להחמיר על הכלים האלו ונחוס על כבוד המורה שהוא למדן".⁶⁹ פוסק הרב מונק: "... שאם טעה המורה ואפשר לו להעמיד הוראתו על פי אחד מגדולי הפוסקים, אע"ג דלא קיי"ל כדבריו אפילו בדיעבד, מכל מקום כבוד התורה עדיף וסומכין על דברי המקל...".⁷⁰

על מתן מתנה בשבת פוסק החת"ס סופר: "... לרב הדורש אין ספק משום דהוה דורן לחכם וכבוד התורה ותפארת וחיבוב מצוה... דלצורך מצוה שרי ליתן מתנה".⁷¹ האגרות משה מורה שאין לבטל מנהג שענינו כיבוד הרב.⁷²

גם כיום מצוה לכבד את ההנהגה הרוחנית.

גם כיום אסור לקלל דיין.⁷³ על דינו של מי שביזה דיין פוסק המנחת יצחק: "... ואדרבא בזמן הזה, אשר בעוה"ר בלאו הכי נדלדל חכמת התורה, אם לא יכניסו עצמם הב"ד לקנוס למבייש ת"ח, יהי ח"ו התורה נבזה למאד... וביותר יש לחוש לזה בפוגע בכבוד הבית דין...".⁷⁴

לאור ירידת הדורות בקרב החכמים⁷⁵ פחות מקפידים על כמה ממנהגי הכבוד שהיו נוהגים בימי חכמים. הש"ך פוסק: "... דאין בזמנינו נשיא ואב בית דין. ואף על פי שמקבלים בקהילות ראשי ישיבות ואב בית דין אין להם דין חכמים ומהאי טעמא לא נהגו עכשיו לעשות שורה לאב"ד... ועכשיו נהגו שלא לקום אלא מפני ראש ישיבה ואב"ד".⁷⁶

פוסק המחבר: "אסור להשתמש בכהן אפילו בזמן הזה דהוי כמועל בהקדש אם לא מחל על כך".⁷⁷

*

במדינות השונות אין הוראות חוקתיות בדבר החובה לשמור על כבוד השופטים.⁷⁸

⁶⁹ שו"ת חתם סופר יו"ד נג.

⁷⁰ פאת שדך ג כא.

⁷¹ שו"ע או"ח שו הגהות על מג"א ס"ק יד.

⁷² ראה שו"ת אגרות משה יו"ד צט.

⁷³ ראה ספר החינוך סט. וראה שו"ע חו"מ כז א. וראה מנחת חינוך שם (א) [ה] וכן באורים ותומים סימן כז

אורים ס"ק ג שהלאו מדאורייתא נאמר רק לגבי מקלל דיין סמוך.

⁷⁴ שו"ת מנחת יצחק ג קיב. וראה שם: "בנדון מבזה בני אדם, יש ארבעה מדרגות. א', סתם אדם כשר,

ב', תלמיד חכם, ג', רב של קהלה ודיין מורה הוראה מפורסם, ד', מחמת הדרש שדרש והורה לעם דרכי ה'".

⁷⁵ ראה סעיף עו.

⁷⁶ שו"ע או"ח יו"ד רמד ס"ק יא.

⁷⁷ שו"ע או"ח קכח מה בהגה. וראה מ"ב שם ס"ק קעה, שמחילה של כהן לא תועיל בענין של בזיון. וראה

הגרש"ז אויערבאך, "פסקי הלכות", מוריה רלח - רמ, טבת תשנ"ו עמ' עז.

⁷⁸ ראה חוק העונשין 1977 - תשל"ז סעיף 255: "האומר או כותב דבר על שופט או דיין לענין כהונתו בכוונה

לפגוע במעמדו, או מפרסם דברי גידוף נגד שופט או דיין כדי להחשיד או לבזות את דרכי השפיטה, דינו -

מאסר שלוש שנים, אולם ביקורת כנה ואדיבה לטיב החלטתו של שופט או דיין בדבר שיש בו ענין לציבור

לא תהא עבירה לפי סעיף זה".

רה. ההנהגה המדינית

כותב הרש"ר הירש: "על חברי העדה החובה להוקיר ולכבד את מנהיגי העדה, את טובי העיר והפרנסים הנמנים עליהם, בעוד בכבודם יכבד כל אחד את עצמו".¹

פסוק מפורש בתורה: "ואתן אותם ראשים עליהם..."², ומפרש רש"י: "שתנהג בהם כבוד. ראשים במקח, ראשים בממכר, ראשים במשא ומתן, נכנס אחרון ויוצא ראשון".³ השלחן ערוך פוסק: "בשבת ויום טוב ויום הכפורים קורים אחר הלוי תלמידי חכמים הממונים על הציבור".⁴ השבות יעקב מורה שכבוד פרנסי העיר קודם לכבוד תלמידי חכמים.⁵

כבוד הראשים בא לידי בטוי בכך שהלכות אחדות הנוגעות לכבוד ההנהגה הרוחנית תקפות גם לגבי ההנהגה המדינית.⁶ מנהג ישראל להושיב את הפרנסים בשורה הראשונה בבית הכנסת.

הנימוקים המחייבים כבוד מלך⁷ תקפים גם לגבי כבוד פרנסים.⁸ כאשר הציבור אינו מכבד את פרנסיו, מועמדים ראויים עלולים לסרב להתמנות. כותב ספר חסידים: "ואם תראה דור שמנהיגיו רעים דע לך לפי שהיה להם מנהיג טוב והיו מבזים אותו".⁹

על האיסור לבזות פרנסים פוסק הראנ"ח: "המקלל דיין... עובר בשני לאוין, והוא הדין המקלל לממונה על הקהל".¹⁰ לדעת הקובץ שיעורים, העומד בראש העם נחשב כנשיא לענין הלאו של "נשיא בעמך לא תאור".¹¹ לדעת המנחת חינוך המקלל נשיא שבט עובר על הלאו של "ונשיא בעמך לא תאור".¹²

יש לכבד את הפרנסים, גם אם נדמה שהם מתנהגים שלא כראוי. פוסק המהרי"ו: "ואפילו אם נתמנה מדעת הציבור ורצונם - אם קוראים עליו תגר שלא נהג כשורה, וחושדים אותו ששלח

¹ חורב עמ' 448. וראה תשובות הגאונים, מהדיר הרב יעקב מוסאפיה, סימן ב: "בכל מעשים הוא טוב עין בצדקה ובצרכי ציבור ובמדות טובות... חייב אדם לנהוג בו כבוד ולעמוד מפניו".

² רש"י דברים א טו. וראה ספרי שם. וראה רש"י דברים א יב ד"ה ומשאכם, ובפוסקים ליתא, וצ"ע.

³ שו"ע או"ח קלו א.

⁴ ראה תורת חטאת, תשובות בסיום הספר א, ונימוקו עמו שנתמעטו הלבבות. וראה שו"ת נודע ביהודה קמא חו"מ כ: "ויכול להיות שנתחייב על זלזול כבוד הרב נר"ו ומכ"ש בצירוף זלזול כבוד הפרנסים אם דבר סרה נגד כבודם שגם המה כב"ד הגדול בעירם".

⁵ ראה שו"ת שו"ע חו"מ תכ ס"ק ט.

⁶ ראה סעיפים רא רב.

⁷ ראה תורת חטאת, תשובות השבות יעקב בסיום הספר א: "והטעם צ"ל דכיון שיש לו שררה ראוי לנהוג בו כבוד דאפילו ריש גרותא מן שמיא מוקמי". וראה קדמוניות היהודים פרק רביעי 189: "ולא תתחצפו כלפי מנהיגים בעקב העושר, שיפול בחלקכם בשפע, לכשתעברו את הירדן ותרכשו את ארץ כנען".

⁸ ספר חסידים (מרג). תרצד. ראה שו"ת תשובה מאהבה קט: "ועל הרב העיר מוטל לגעור באנשים אשר להם הריב עם ראש העדה, ויהי חכם הרואה את הנולד, ויוכיח על פניהם שיכשילו לעתיד לבא, אם יבזו את ראשיהם לעיניהם, לא ימצאו איש אשר יצא לפניהם, ונתפרדה החבילה...". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רכד החלטה משנת תקכ"ד לפ"ק. וראה שם סימן רח. וראה סעיפים קא קח.

⁹ שו"ת ראנ"ח א צג. וראה שם א קיא. וראה העמק דבר שמות כב כז. וראה סעיף מז הערה 11.

¹⁰ ראה קובץ שיעורים ב"ב כג. וראה תוס' בבלי עבודה זרה יב ד"ה ה"ג כל נשיאיה וגו': "... ואור"י דנשיא הוא הישיש, שמפורש בספר יוסיפון שנשבעו רומיים שלא להמליך עליהם עוד מלך... שהיו ממנים ישיש אחד ולו שלש מאות יועצים...". לעומת זאת ראה חינוך עא: "שלא לקלל את הנשיא... ונהגת בזכרים ונקבות, בארץ ובכל מקום שנהיה עם מלכנו או עם ראש סנהדרי גדולה". משמע שאין נשיא זולתם.

¹¹ ראה מנחת חינוך עא א א. וראה דברות משה בבא בתרא א סימן יב הערה יג. וראה סעיף יח הערה 23.

ידן בממון הצבור שלא כדין בדבר, שראוי להסתפק בו לפי ראות עיני הדיין - אז פשיטא שצריך לעשות חשבון... והחשבון לא יעשה לפני כל המערער עליו, זידוע הוא שכמה דברים שצריכים להוציא ממון הצבור שאין לגלות אלא לצנועים, אלא הצבור יבררו אנשים נאמנים לפניהם יעשה חשבון, ואם אין שם צבור אז הדיין יברר אנשים נאמנים שיעשה חשבון לפניהם, והדיין ידקדק על כל צדי צדדים, להוציא הדבר לאמיתו ולאורו, ולהעמיד העולם על הדין ועל האמת".¹²

יש לשמור על גינוני כבוד מסוימים גם כלפי פרנס שסיים את כהונתו.¹³ במערהין נתקבלה תקנה לכבד בעליה לתורה במשך שלש שנים את מי שבעבר היה ראש מדינה.¹⁴ שם גם החליטו כי ראש הקהל שסיים את תפקידו מתמנה לתפקיד ציבורי אחר.¹⁵

עם זאת, מצוה להוכיח פרנסים שחטאו או שהולכים בדרך לא טובה. אומרת הגמרא: "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה",¹⁶ ומבאר המהרש"א: "שריה הם הם המוכיחים לאחרים אבל זה לזה לא הוכיחו וחיישי לגומלין".¹⁷

אין איסור לבזות פרנס שהתמנה שלא כדין. הרב שטרנבוך פוסק: "... ע' בקצוה"ח... שהממונה על הקהל דינו כדיין... מיהו פשוט דהיינו דוקא הממונים כהלכה על ידי תלמיד חכם מפני מעלתם ויראתם. ולא בהדיוטות הקופצים בראש, שודאי אין מעמדם כדיינים".¹⁸

הפרנסים עצמם צריכים לכבד את מעמדם. פוסק השלחן ערוך: "כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור לו לעשות מלאכה בפני שלשה, כדי שלא יתבזה בפניהם, וקל וחומר שאסור לו לאכול ולשתות ולהשתכר בפני רבים".¹⁹ כותב הפלא יועץ: "מי שהוא פרנס על הציבור צריך לנהוג סלסול גדול בעצמו ושלא לזלזל בכבודו לשם שמים, כדי שיהא מוראו ואימתו מוטלת על הבריות ויהיו דבריו נשמעים".²⁰ לפרנסים אין רשות למחול על כבודם.²¹

על בית דין להעניש את הפוגע בכבוד הפרנסים. מצאנו בתשובת הרשב"א: "עוד נשאל באחד שסרח על גדולי הקהל ונדוהו הקהל לזמן. ונשבע כל אחד ואחד מן הקהל על זה לגרשו מן העיר...".²² כותב כנסת הגדולה: "כל שמינוהו הקהל לראש יש לו דין תלמיד חכם שמנדן בית דין לכבודו".²³

¹² שו"ת מהרי"ו קעג. וראה ש"ך על שו"ע יו"ד רנו ס"ק ג ובהגהת האחרונים שם.

¹³ ראה תוס' בבלי יומא יג א ד"ה הלכה.

¹⁴ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד אויסטרליץ תכ"ב לפ"ק שמ (ג). ראה גם מנהגי אמשטרדם ו ב י י.

¹⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תל"ז לפ"ק שפא (ז) שהוא מתמנה להיות אחד משבעה טובי העיר.

¹⁶ בבלי שבת קיט ב. וראה סעיף קנ.

¹⁷ חידושי אגדות שם.

¹⁸ שו"ת תשובות והנהגות ג תלא.

¹⁹ שו"ע חו"מ ח ד.

²⁰ פלא יועץ ערך זלזול.

²¹ ראה סעיף רו הערה 3.

²² שו"ת הרשב"א א תתכד. על עונש גירוש ראה סעיף שנג.

²³ שיירי כנסת הגדולה יו"ד שלד ב"י אות פ.

על הפרנסים לטפח את כבוד עצמם ואת כבוד חבריהם. כותב הרש"ר הירש: "כל פרנסי העדה יהיו תמיד מלאים רוח וחפץ לעשות הטוב... גם לכלכל תמיד בקרב קהל עדתם את חבת העדה וראשיה לחבבם ולהוקירם כערכם".²⁴

מלבד דוגמא אישית למופת ויעילות שלטונית על פרנסים לפעול בדרכים הבאות

תקנות במעלהרין קבלו כמה החלטות: "הראש מדינה קודם לראש הקהל לקרות לספר תורה ואחריו יהי ראש הקהל יצ"ו".²⁵ "שכל קהלה וקהלה יהיה ראש הקהל חיוב בכל שבת ושבת".²⁶ "בקהלות גדולות שיש בהם ראש הקהל אחד ודי טובים, ויש שם עסקים הרבה והראש מדינה מחויב לעסוק בעסקי מדינה, ראוי לנכון להמתין עליו בבית הכנסת...".²⁷ בבוסקוביץ קבעו איזו עליה יקבל כל פרנס.²⁸ בפוזנא תקנו שיש לכבד את הפרנסים בשמחת תורה.²⁹

החמרה בענישה³⁰ במעלהרין קבלו תקנה: "אם ראש מדינה יעניש לאחד מגליל שלו... והאיש ההוא פער פיו לבלתי חוק נגדו, יכול ורשאי הר"מ לעשות באיש ההוא כחפצו לנדונו ולתופסו ולקונסו וכה"ג...".³¹ בפוזנא החליטו: "הקהל יצ"ו מחוייבים לתבוע את עלבונם של הכשרים, על כן באם יעמוד אדם יהיה מי שיהיה ויפעור את פיו לדבר בוטים וגיוזומי" כמדקרת חרב על הכשרים יצ"ו הן בפניהם הן שלא בפניהם, שתעמדו בימין צדקם וכל נאמנות יהיו להכשרים יצ"ו, והקהל יצ"ו מחוייבים לשלוח מיד אחר האיש הזה, ולא ינחו לדבר דברים עד שיתכן משכון על ד' הגריי והקנס יעמוד על הקהל...".³² בפאדוואה החליטו: "כל מי יהיה מי שיהיה שידבר דבר מה, אפילו דבור בעלמא, אשר יגע בכבוד הפרנסים יצ"ו... או יעשה מעשה כל שהוא שיהיה נוגע בכבוד הפרנסים... יהיה מובדל העובר הנ"ל מכל דבר שבקדושה... נוסף על האיסור יפול בקנס חמישים ליט' להמושל...".³³ בזאלקווא החליטו: "מי שיזלזל וידבר דברי זלזולים ביושים לאחד מן הראשים או הטובים בשעת איזה עסק או אפילו אחר כך הן בביתו והן בשוק או בבית הכנסת אז יהא נאמן איש או אשה קרוב או רחוק על פי החרם ויוקנס על ידי הראשים מיד כפי ראות עיניהם בלי שום הנחה בעולם".³⁴

בכל פעולה ובכל יזמה חקיקתית על הפרנסים לשקול את ההשלכות האפשריות על כבוד חבריהם. פסוק מפורש בפרשת מטות: "וישלח אותם משה אלף למטה לצבא אתם ואת פנחס

²⁴ חורב עמ' 448.

²⁵ תקנות מדינת מעלהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קד. וראה שם קה שראש הקהל מקבל רביעי, אחרי מרא דאתרא.

²⁶ תקנות מדינת מעלהרין ועד ברודא תס"א לפ"ק תצט (יא).

²⁷ תקנות מדינת מעלהרין ועד גידונג תמ"ט לפ"ק תלז (ח"י).

²⁸ מן הגנזים ב, תקנות בוסקוביץ לו, עמ' 99.

²⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תסג החלטה משנת תמ"ב לפ"ק.

³⁰ על סמכות פרנסים לשפוט ולהעניש ראה סעיף כה. על החמרה בענישה ראה סעיף ש.

³¹ תקנות מדינת מעלהרין ועד גאיי ת"ק לפ"ק עט. וראה סעיף ריט.

³² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא צג החלטה משנת שפ"ח לפ"ק. וראה שם תג החלטה משנת ת"ב לפ"ק.

³³ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א רנז החלטה משנת שמ"ו.

³⁴ ספר יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 508.

בן אלעזר הכהן לצבא...", וכותב בעל הטורים: "והנשיאים לא שלח עמהם כדי שלא יתבייש שבט שמעון שנהרג נשיא משבטו".³⁵

גם כיום תקפות ההוראות בדבר כבוד ההנהגה המדינית. התשובה מאהבה פוסק: "אף שאין לנו בזה"ז דין ת"ח לכמה דברים, דין פרנס יש לנו".³⁶ לדעת הרב קוק יש לאפשר לפרנסים גם כיום להעניש את מי שפוגע בכבודם.³⁷

הרב הענקין מדגיש שיש לכבד גם פרנסים שאינם שומרים תורה ומצוות: "כבר אמר הגר"ע ז"ל על כגון זה שבכלל שבועת חז"ל שלא ימרדו באומות – גם אומת ישראל בכלל, שאפילו אין הממשלה הולכת בדרך התורה ממשלה היא, וצריך לנהוג בה כבוד, כדמצינו באלהו הנביא שרץ לקראת אחאב, וכמו שביארו חז"ל על פסוק 'ויצום על בני ישראל' ועל פרעה מלך מצרים. וכן לענין חנניה מישאל ועזריה שאמרו למלך בבל נבוכדנאצר מלכא, וביארו במדרש אם למיסים, לזימיות וארנוניות אנת מלכא אבל לעבור על דברי ד"ת לית אנת מלכא... ובהו אנו מוכרחים להיות שותפים עם מלכות ישראל. צריכים אנו לזכור שיש לנו אלפי אלפים משכנות בא"י, ואף שהאש מסובבת מן הקוצים אינה מתחלת אלא מן הצדיקים, וקדושי חברון יוכיחו...".³⁸

על כבוד נשיא מדינת ישראל כותב הרב הרצוג: "ודאי שחייבים בכבודו באופן מיוחד בחייו ולאחר מותו שכבודו הוא כבוד האומה".³⁹ פוסק הרב עובדיה יוסף: "נראה שהואיל ויש בידו של נשיא מדינה לקבל או לדחות המלצת חנינה על מי שנידון למות על ידי בתי המשפט המוסמכים לכך, נמצא שסמכות דיני נפשות מסורה בידו, והרי הוא כמלך שדן והורג במשפט. ואף על פי שהנשיא נבחר רק לתקופה מסויימת ואינו נשאר בנשיאותו כמלך שנשאר במלכותו עד סוף ימיו, מכל מקום כיון שבאשר הוא שם נשיא הוא, מברכים עליו בשם ומלכותו".⁴⁰

*

גם כיום מקפידים בכל מדינות העולם על כבוד השלטון ועל כבוד השליטים, אולם באמנות ובחוקות אין הוראות בענין זה.

³⁵ בעל הטורים במדבר לא ו.

³⁶ שו"ת תשובה מאהבה א רח.

³⁷ ראה אגרות הראיה א נוספות יא, הצעת הראי"ה קוק לחוקה בפ"ת סעיף כא: "הועד יוכל לענוש לכל הפוגעים בכבודו וחוטאים נגדו".

³⁸ כתבי הגר"א הענקין ח"א דף ריא ב (= לב איברא עמ' 124). המדרש נמצא בדברים רבה ואתחנן. וראה צפנת פענח על מסכת סנהדרין, ירושלמי ב ו: "אבל בנשיא אם מינו אף מי שאין ראוי... מ"מ הוה מנוי... ועיין ב"ב דף ד גבי הורדוס... בכלל נשיא הוה, וכן יהיה הדין באגריפס". וראה סעיף רב.

³⁹ פסקים וכתבים יו"ד ה עמ' שצב.

⁴⁰ שו"ת יחוה דעת ב כח. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב קלט.

זו. עובדי השירות הציבורי

אסור לבזות כל אדם מישראל, ובמיוחד חמור האיסור של בזוי עובדי השירות הציבורי¹ בעת מלוי תפקידם.²

לעובדי השירות הציבורי אין רשות למחול על כבודם. פוסק הראנ"ח: "... שבזיון שליח הקהל הוא בזיון הקהל עצמו ולא כל כמיניה למחול".³

על בית דין להעניש את הפוגע בעובדי השירות הציבורי. פוסק המחבר: "... בשליח בית דין אסור לנהוג קלות ראש והמצערו יש רשות לבית דין להכותו מכת מרדות".⁴

ראוי לפרנסים לתקן תקנות ומנהגים המחזקים את כבוד עובדי הציבור. כותב הרב שכטר: "... שמעתי בשם הג"ר יעקב קמינצקי ז"ל, דהמנהג לעמוד בשעת אמירת ויברך דוד גם כן מקורו בהך משנה דביכורים, שהמנהג תמיד היה שגבאי הצדקה היה מסתובב בבית הכנסת עם קופת הצדקה בשעת אמירת ויברך דוד, ומפני כבוד הגבאי נהגו לעמוד".⁵

כמו כן ראוי להם להחמיר בענישת מי שמבזה את עובדי הציבור. בפוזנא החליטו: "האנשים חוברי חבר קושרי קשרים והמחרחרי ריב בין איש לרעהו והממליצים נגד השמאים בעד איזה יחיד מחויבים אלופי הקהל לצאת לקראתם...".⁶ בפאדוואה החליטו: "לא יהיה שום איש ואשה, שיבזה בדברים לשום מעריך או נכנס בשום אופן. ומי שיעבור יפול בקנס... והמלשין אותו לא יקרא מוסר".⁷

פוסק הרב זילברשטיין: "... שכיום אין השוטרים מוגדרים כשליחי בית דין...".⁸

*

בחוקות אין הוראות הנוגעות לכבוד עובדי שירות הציבור.

¹ ראה רמב"ם עבודה זרה א א: "... כמו שהמלך רוצה לכבד העומדים לפניו וזהו כבודו של מלך".

² ראה שו"ת הראנ"ח קיא; שו"ת מנחת יצחק ג קיב.

³ שו"ת הראנ"ח קיא. וראה שו"ת הריב"ש שגב: "הרי המבזה שליח ב"ד מנדין אותו, כ"ש המבזה ב"ד עצמם; ואם רצו למחול, הרשות בידם", ויש לעיין אם יש מחלוקת ביניהם, ואכמ"ל.

⁴ שו"ע חו"מ ח ה. וראה רמב"ם תלמוד תורה ו יד: "על עשרים וארבעה דברים מנדין את האדם בין איש בין אשה ואלו הן: ... (ב) המבזה שליח בית דין". וראה שם סנהדרין כה ו: "וכל המצער שליח בית דין יש לבית דין רשות להכותו מכת מרדות". וראה שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רמ.

⁵ מפני הרב עמ' ריח. וראה משנה בכורים ג ג: "... וכל בעלי אומניות שבירושלים עומדים לפניהם...". ומוסיף הרע"ב: "... ומטעם זה עומדים מפני נושאי המטה שהמת בה ומפני נושאי התינוק לברית מילה". וראה שו"ת מנחת יצחק י פו המורה שיש לקום רק בפני עושי מצוה שאינם מקבלים תשלום בעבור המצוה, ואין מצוה לקום לפני גבאי צדקה המקבל שכר.

⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שנו החלטה משנת תל"ז לפ"ק.

⁷ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א שעח החלטה משנת ש"נ לפ"ק, וראה שם ב שטו.

⁸ מאיר נתיבים עמ' 39.